

Hélène Vossen*

Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding in Zuid-Limburg. Over gemêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten¹

'Wat ik me herinner is dat ze ons naar die school hebben gebracht. Die meneer De Vos en zijn vrouw waren net als familie voor ons. Echt, ze hadden zo'n mooi contact met mijn ouders. En ze hebben zich zorgen gemaakt, want ze zagen in welke toestand we waren. (...) De situatie in de school was primitief. Maar wat hij heeft gegeven, heeft hij met heel zijn hart gedaan. En de hele familie werkte mee. (...) Hij was echt een steun voor ons en heeft er ook voor gezorgd dat we daar onze joodse gebruiken konden waarnemen.'²

Sonia Birnbaum komt in juni 1945 als meisje van zeventien jaar terug uit het concentratiekamp Bergen-Belsen. Van de aankomst in Maastricht kan ze zich niet meer zo veel herinneren, maar dat ze in de muziekschool in de Lenculensstraat goed wordt opgevangen, weet ze nog heel goed. Samen met haar ouders, jongere broertjes en zusjes, en een aantal wezen komt ze aan via het station in Maastricht. Ze worden eerst geregistreerd en politiek en medisch onderzocht in

* Culthi Redon, Amsterdam

¹ Dit artikel over opvang van joden in Limburg is, behalve op archiefmateriaal, gebaseerd op interviews en correspondentie met mensen die bij de opvang betrokken waren, en joodse repatrianten. Dankzij een artikel van Caspar Cillekens in *Dagblad de Limburger* van 26 maart 1999 ('Maastricht knooppunt opvang slachtoffers WOII') reageerden allereerst mensen die bij de opvang betrokken waren; via hen kwam ik met repatrianten in contact. Bij het leggen van contacten kreeg ik verder hulp van auteurs die eerder over joden in Limburg publiceerden, namelijk: Piet van Rooij (*Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog*, Beek/Ubbergen 1998), Frans Roebroeks en Carl Andreas (*De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin in Maastricht*, Maastricht 1998), Jacques Aussems (J.C.G.M. Jansen e.a., *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*, Beek 1991) en Herman van Rens (*Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis. Beek tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Beek 1994). Het wil ik van harte bedanken, met name Van Rooij die me in contact bracht met vrijwel al haar respondenten. Ook wil ik dank zeggen aan de mensen die ik mocht interviewen. Voor zover ik geciteerd heb uit deze interviews en zij instemden met het noemen van hun naam, worden zij in deze noten vermeld. Daarbij verwijs ik naar de plaatsen waar ze na de bevrijding woonden, met name Maastricht, Beek en Heerlen. Indien zij dit wensen zal ik om privacyredenen naar hun initialen verwijzen. Initialen vermeld ik eveneens wanneer namen uit semi-openbare archieven komen. Bij vrouwen, die destijds niet gehuwd waren, verwijs ik naar de meisjesnaam. In een studie met de titel *Joden tussen grenzen. Joden binnen de interregionale context van Limburg in de twintigste eeuw*, hoop ik meer van de via hen verkregen informatie te kunnen verwerken. Jos Perry wil ik bedanken voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Zie ook H. Vossen, 'Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van joden in Zuid-Limburg', in: C. Kristel, *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 19-39. Dit artikel is deel van een studie van de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO). Zie ook M. Bossenbroek, *De meelstreek. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

² Interview van de auteur met Sonia Birnbaum, 5 januari 2000. Johtoshua en Hennie Birnbaum hadden zelf zes kinderen, waarvan Sonia de oudste was. In 1939 kwam het gezin Birnbaum vanuit Berlijn in Westerbork aan, waar het zorgde voor de in het kamp aanwezige wezen. Na terugkomst hadden ze eveneens een groep wezen onder hun hoede. Voor de periode in Westerbork zie: W. Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939-1945* (Amsterdam 1990) 93-109.

de scholen aan de Professor Pieter Willemsstraat, waar Leo Schreuder de leiding had. Schreuder laat joden naar het in zijn ogen goede opvangcentrum van Jan de Vos in de Lenculenstraat brengen. De Vos is getrouwd met een Duitse vrouw en heeft vóór de oorlog gezien wat er in Aken met de joden gebeurde. Tijdens de oorlog zag De Vos hoe joden vanuit dezelfde scholen in de Professor Pieter Willemsstraat - naast hun eigen huis - 's avonds in alle stilte onder bewaking werden weggevoerd. Die gebeurtenissen staan in zijn geheugen gegrift. Na de bevrijding van Zuid-Limburg in september 1944 zet De Vos, geholpen door vrouw, zoon en dochters, zich in voor terugkerende joden.³

In het eerste naoorlogse jaar oefent het Militair Gezag, onder leiding van H.J. Kruls, de macht uit in bevrijd Nederland. De leiding voor Limburg (grensvak VI) komt medio september aan. In Maastricht is er dan al een groep gevormd die de opvang voorbereidt. Deze Maastrichtse groep (waaronder Schreuder en De Vos) wordt als uitvoerende instantie opgenomen binnen het Militaire Gezag. De 'Club van Maastricht', zoals de groep al snel genoemd wordt, kan echter niet goed overweg met de nieuwe leiding en omzeilt allerlei beleidsregels. Zo trekt deze groep zich niets aan van de regel dat er geen verschil mag worden gemaakt tussen Nederlandse repatrianten, en dat joden niet apart mogen worden opgevangen. Ook vindt zij dat stateloze joden niet thuishoren in interneringskampen. Statelozen waren Duitse en Poolse joden die volgens een decreet van de nazi's stateloos werden. Na de bevrijding vaardigde het ministerie van Justitie een richtlijn uit, waarbij het verklaarde dat ze hun oude nationaliteit terugkregen. Duitse joden werden vervolgens in interneringskampen ondergebracht, maar de 'Club van Maastricht' was hier pertinent tegen. Alle joden werden na aankomst in Maastricht meteen naar het centrum van De Vos gebracht.

In de literatuur wordt te eenzijdig de nadruk gelegd op de negatieve aspecten van de opvang van joden en 'het antisemitisme in het katholieke zuiden'.⁴ Allerlei soorten verschijnselen worden gerangschikt onder dit begrip. Er was wel degelijk sprake van antisemitisme, maar meer gerichte vragen over de specifieke aard ervan en de situaties, waarin het zich voordeed, geven meer inzicht in het verschijnsel. Wie maakte er zich precies aan schuldig? Waar en wanneer kwam het voor en welke vormen nam het in die situaties aan? In hoeverre was de opvang inderdaad slecht, hoe kwam dat en wie was er verantwoordelijk voor? Wie zette zich in voor de opvang van joden en welke rol speelden joodse Limburgers hierbij?

3 Interview van de auteur met Magda en Jan de Vos jr., respectievelijk dochter en zoon van Jan de Vos sr., 17 juni 1999.

4 Zie onder meer: I. Brasz, 'Bevrijdingsjaren, jaren van bevrijding? De strijd om de opbouw van het joodse leven', XX, in: T. Benima en F.J. Hoogewoud (ed.), *Le-Ezrath Ha-Am - Het volk ter hulpe. Het eerste joodse blad in 1945* (Assen-Maastricht 1985) XVII-XLI, en: I. Brasz, 'De strijd om de opbouw van het joodse leven', *Vrij Nederland*, 19 oktober 1985, 15 ('In het zuiden was ook veel antisemitisme'); Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Amsterdam 1998) 135. Het beeld dat het Militair Gezag bestond uit één massieve organisatie, bureaucratisch en kil, die op alle terreinen tekort schoot, werd recentelijk genuanceerd in Bossenbroek, *De meelstreep*. Het onderzoek in Limburg bevestigt deze conclusie.

Zuid-Limburg was na de bevrijding in september 1944 en vooral in de periode van maart tot augustus 1945 één groot opvangcentrum. Midden- en Noord-Limburg waren nog niet bevrijd en belangrijke politieke, economische en sociale instanties werden gevestigd in Eindhoven. In het geïsoleerde Zuid-Limburg werd een vierde van het totaal in Nederland terugkerende repatrianten opgevangen. Om een beeld te kunnen schetsen van de opvang van joden is het noodzakelijk eerst inzicht te verwerven in de wijze van opvang in het algemeen en het netwerk van verantwoordelijke instanties. In het eerste deel van dit artikel ga ik daarop in. Ik laat zien hoe instanties zich tot elkaar verhielden en welke standpunten ze innamen tegenover het officiële beleid betreffende joden en statelozen. Joodse repatrianten die in centra werden opgevangen hadden zeer verschillende ervaringen. Er waren centra waar ze te maken kregen met antisemitische uitingen en een zeer slechte behandeling, in andere centra werden ze daarentegen goed opgevangen. De achtergrond van die verschillen in opvang probeer ik eveneens te belichten.

In het tweede deel van dit artikel besteed ik aandacht aan de terugkomst van Zuid-Limburgse joden in hun steden en dorpen, met name in Maastricht, Heerlen en Beek. Eerst behandel ik de verhouding tussen katholieke en joodse Limburgers vóór en tijdens de bezetting. De relatie tussen deze bevolkingsgroepen vóór de bevrijding had invloed op hun opvang na terugkomst. Ik maak hierbij onderscheid tussen reacties en hulp van instanties, en die van familie, vrienden en kennissen.

Joodse repatrianten in opvangcentra: in Zuid-Limburg

Aantallen repatrianten, verantwoordelijke instanties, machtsstrijd en crisis

Verantwoordelijk voor de opvang van repatrianten in Zuid-Limburg waren de Militaire Repatrierings Commissaris R. Drost en zijn rechterhand J.W. Roelants. Zij bepaalden het beleid en vielen direct onder de Militaire Commissaris voor Limburg G.J.L. Van der Lande, die op zijn beurt op nationaal niveau verantwoordig schuldig was aan de eerder genoemde Kruls.⁶

Direct na de bevrijding, op 14 september 1944, ging in Maastricht een groep mensen onder leiding van Piet Leith en Henk Bus aan de slag met de voorbereiding van de opvang. Leith was huisarts en commandant van de transportcolonne van het Rode Kruis en Bus hoofd van de ambachtsschool. Na de komst van het Militair Gezag kreeg Leith de leiding van het medisch gedeelte en werd hij benoemd tot medisch adviseur van Drost. Bus kreeg de functie van districts-hoofd.⁷ Drost en Roelants bepaalden het beleid, Bus, Leith en hun medewerkers, de 'Club van Maastricht', voerden het uit. Deze club interpreteerde de officiële

⁵ Zie kaart op pagina 72.

⁶ Militaire Commissaris voor Limburg waren achtereenvolgens: M.J.H. Vullingsh (26 september tot 12 oktober); Mr. C.W.A. Schürmann (tot 1 april 1945) en in de periode waar het hier vooral om gaat: G.J.L. van de Lande.

⁷ Rijksarchief Limburg (RAL), Archief Militair Gezag (MG), doos 4855, inv. nr. 5.

Kaart van Zuid-Limburg. Aangemerkt zijn de diverse opvangcentra. Archief RAL, Repatriëring, vak VI, District 12, Zuid-Limburg. Er waren opvangcentra in Maastricht, Heerlen, Sittard, Valkenburg, Mamelis/Vaals, Rimburch, Kerkrade, Hoensbroek, Gulpen, Brunssum, Eijsden en Simpelveld. Het gebied (Vak VI) telde 15 ontvangstcentra, 62 verblijfskampen, 5 noodziekenhuizen en 2 sanatoria.

regels dus naar eigen goeddunken, onder meer waar het de opvang van joden betrof, en ging voor zover mogelijk haar eigen gang. De beslissende stem binnen het machtsspectrum in Zuid-Limburg hadden de Amerikanen. Van belang was vooral luitenant-kolonel Leo Paul Senecal, de leider van de Civil Affairs Division van het Amerikaanse leger. Behalve met het Militair Gezag en de geallieerden kreeg een aantal repatrianten, met name Duitsers en statelozen, te maken met het hoofd van de grensbewaking in Limburg Van der K. Hij was verantwoordelijk voor Duitsers die Nederland binnenkwamen, en ressorteerde rechtstreeks onder de afdeling grensbewaking en het ministerie van Justitie in Den Haag.

Een actieve rol bij het aan de kaak stellen van misstanden en de opvang van joodse repatrianten speelde het bestuur van de Nederlandse Israëlitische Hoofdsynagoge in Maastricht. Voorzitter van de Hoofdsynagoge was Emile Wesly. In september 1944 richtte het bestuur van deze hoofdsynagoge het Comité Israëlitische Belangen (CIB) op. Het bestuur van de CIB schreef op 17 oktober 1944 een brief aan de regering, waarin het een bedrag van tienduizend gulden vroeg om de hulp aan repatrianten te bekostigen en hun synagoge te herstellen. De minister van Binnenlandse Zaken keurde dit verzoek goed op 3 november 1944.⁸ Net als de 'Club van Maastricht' richtte het CIB zich in con-

⁸ RAL, MG, doos 4857, inv.nr. 18; Nationaal Archief Den Haag (NA), Archief 2.13.25 Militair Gezag (MG), inv.nr. 667. Emile Wesly, Emile Wijngaard, Alfred Hellendall en Isak Tugendhaft vormden samen het bestuur van het CIB.

flictsituaties rechtstreeks tot Senecal of andere leidinggevende Amerikanen. In Heerlen werd vlak na de bevrijding de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek opgericht. De leiding hiervan had Sam Eisenmann. Deze commissie zette zich eveneens in voor een goede opvang van terugkerende joden in Zuid-Limburg en werkte vaker samen met het Maastrichtse CIB.

De situatie in het algemeen en de opvang van repatrianten in het bijzonder lieten na de bevrijding van Zuid-Limburg veel te wensen over. De regering had geen rekening gehouden met een bevrijding via het zuiden van het land. Er was een tekort aan alle mogelijke basisvoorzieningen: medicamenten, ontsmettingsmiddelen, dokters, verplegend personeel en ziekenauto's, maar ook voeding, kleding en onderdak. Medisch adviseur Leith waarschuwde voor besmettingsgevaar en epidemieën. In april 1945 verslechterde de situatie snel. Er kwam een niet meer te controleren stroom repatrianten op gang en hij vreesde een epidemie onder de burgerbevolking. Het meest kwamen verschillende vormen van tyfus voor, maar er waren ook vele gevallen van tbc. Leith klaagde dat hij maandenlang had gevochten voor de noodzakelijke middelen, maar zonder resultaat. Op 28 april schreef hij aan de leiding van het Militair Gezag, dat hij niet langer de verantwoordelijk wenste te dragen voor een situatie die totaal uit de hand liep.⁹

Ook de Limburgse kranten, de *Gazet van Limburg* voorop, uitten zich kritisch over het Militair Gezag, de gebrekkige organisatie van de opvang, het formalisme en de daarmee samenhangende geringe daadkracht. Het Militair Gezag werd in Limburg spottend Sint-Bureaucratus genoemd. Het mocht blij zijn dat het 'gestuntel' nog voor een deel gecamoufleerd werd door de hulp van de Amerikanen, aldus Stef Kleyn, hoofdredacteur van de *Gazet van Limburg*.¹⁰

De hele gang van zaken gaf voeding aan van oudsher bestaande anti-Hollandse sentimenten. Limburgers voelden zich achtergesteld bij de rest van Nederland en vonden hun inzet om het noorden te helpen in de actie 'Zuid helpt Noord' onvoldoende gewaardeerd. Terwijl ze 'hun' repatrianten zo goed mogelijk probeerden op te vangen, lieten de regering en het Militair Gezag Limburg aan zijn lot over. Zo stonden er in Brabant vele vrachtwagens en luxewagens onproductief te wachten totdat het westen bevrijd werd, terwijl deze in Limburg voor de economische bedrijvigheid en als ziekenauto's konden worden ingezet.¹¹

Als gevolg van de noodkreten van Leith en de klachten in de Limburgse kranten kwam A. van Nijnanten van het hoofdkwartier van het Militair Gezag zich half mei persoonlijk op de hoogte stellen van de problemen in Limburg. In een brief en verslag van zijn bezoek vroeg hij 'absolute prioriteit om het

⁹ Rapport en brief van Leith aan Van de Lande, Drost, Senecal e.a., 28 april 1945, en brief van zijn medewerker H.P.J. Koenen, 14 mei 1945; RAL, MG, inv.nr. 134, doos 4870. Zie ook P.J.H. Leith, Verslag 1 november 1945, NA, MG, doos 4291. Zie ook artikelen van Leith in *Veritas* en *Limburgsch Dagblad*, 11 oktober 1945.

¹⁰ Stef Kleyn, *Concentratiekamp Limburg* (Maastricht 1945), eerder verschenen als artikelenserie in de *Gazet Van Limburg* 1945; P.M.M.M. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd, en toen...*, deel I en II (Maastricht 1989), aldaar I, 107-124; II, 161.

¹¹ *Ibidem*.

Limburgsche vak, omdat, hoe groot de moeilijkheden elders ook moge zijn, deze voor Limburg het grootst zijn'. Problematisch was ook, zo stelde hij, dat Zuid-Limburg zo'n kleine opnamecapaciteit had omdat het *rest-centre* van het Amerikaanse negende leger was en vol zat met evacués.¹²

Tabel 1: Aantal in Limburg aangekomen repatrianten (november 1944-december 1945)

November	1944	164
December	1944	403
Januari	1945	442
Februari	1945	197
Maart	1945	7.033
April	1945	10.444
Mei	1945	30.960
Juni	1945	26.010
Juli	1945	3.817
Augustus	1945	2.465
September	1945	1.455
Oktober	1945	831
November	1945	579
December	1945	1.115
Totaal		85.915

Bron: Rijksarchief Limburg, MG, inv.nr. 41, doos 2846.

In totaal kwamen er in Limburg 85.915 repatrianten aan. Van hen waren 76.674 Nederlanders en 9.241 vreemdelingen; 72.751 mannen en 13.164 vrouwen. Maastricht kreeg meer dan de helft van het totaal aantal repatrianten te verwerken, te weten 44.893. De stationsdienst van Maastricht verwerkte tussen eind april en half oktober 1945 313 treinen met meer dan 427.000 personen, onder wie 219.000 Fransen, 113.000 Belgen, 72.000 Nederlanders en 22.000 personen van tientallen andere nationaliteiten.¹³

De repatrianten bleven na de bevrijding van het westen op 5 mei 1945 nog bijna een maand in Limburg. Vanaf eind mei reden er weer treinen en konden ze naar huis vertrekken. Hierdoor nam de druk snel af. In de maand juni kwamen er nog velen aan, maar de meeste van hen reisden ook weer vrij snel door. Vooral de repatrianten die tussen eind april en begin juli aankwamen, kregen dus te maken met een crisissituatie. De ervaringen van repatrianten zullen dus voor een belangrijk deel afhangen van het tijdstip waarop ze arriveerden.

¹² Rapport van kapitein A. van Nijnanten, 10 mei 1945, RAL, MG, inv.nr. 134, doos 4870.

¹³ Totaalstaat maanden van binnengekomen Nederlanders en vreemdelingen, november 1944 - december 1945, RAL, MG, inv.nr. 41, doos 2846. Zie verder: J.J.M. Krekelberg, Rede uitgesproken bij het afscheidsdiner, 11 februari 1946, NA, MG, doos 4291. Krekelberg volgde Henk Bus op in december 1945. Hij noemde nog iets hogere aantallen. In februari 1946 was het totaal aantal repatrianten 87.315. Na het bezoek van Van Nijnanten werden in overleg met de burgemeesters alle scholen gevorderd. Prinses Juliana bezocht Maastricht op 6 juni, waarna er twintig ziekenauto's met personeel, en twee dokters met vierentwintig verpleegsters arriveerden. Om onverklaarbare redenen verdwenen die ook weer snel. Het waren steeds opnieuw de Amerikanen die de problemen hielpen oplossen en materieel en hulp ter beschikking stelden. Zij waren in Limburg dan ook enorm populair. Leith, Verslag november, NA, MG, doos 4291; Bronzwaer, *Maastricht Bevrijd*, II, onder meer 179, 239-243.

Daarnaast hing de opvang in hoge mate af van de vraag met welke van de hierboven genoemde instanties of personen ze te maken kregen.

'Opvang' achter prikkeldraad; stateloze joden samen met NSB'ers en SS'ers

Tijdens het Interbellum waren stateloze joden als vluchteling naar Nederland gekomen. Ze hadden hier gewoond en een nieuw bestaan opgebouwd. In Zuid-Limburg leefden ze tamelijk geïntegreerd tussen de lokale bevolking. Na de bevrijding kwamen ze terug uit de kampen. Op 23 en 25 juni 1945 kwamen vierhonderd stateloze joden uit Bergen-Belsen en Theresiënstadt aan in het grensvak Limburg. Zij vielen onder de verantwoordelijkheid van het hoofd van de grensbewaking Van der K., die zorg moest dragen voor statelozen en Duitsers, die Nederland binnenkwamen.¹⁴

Een groep van circa 150 statelozen uit Theresiënstadt ging naar het klooster Leyenbroek even buiten Sittard. Deze mensen werden ondergebracht in een lagere school, omgeven door een hoog afsluitbaar hek. Het gedrag van de nonnen die er de leiding hadden, werd vooral gekenmerkt door 'angst voor deze ongedisciplineerde horde uit het oosten', aldus een getuige die hier werd opgevangen. Nadat ze jarenlang op alle mogelijke manieren hadden proberen te overleven in het kamp, moesten ze weer wennen aan het alledaagse leven. Het geordend leven van een klooster en de daar gangbare waarden en normen kenden ze niet. De schok was groot toen de nonnen ontdekten dat ze zich gemengd stonden te wassen in de ruimte die daarvoor beschikbaar was. Geen vriendelijke woorden, maar vooral angst voor het onbekende bepaalde het gedrag van de zusters. De behandeling en het eten waren niet slecht, zo wordt elders vermeld, maar vooral de bewaking en internering werden als pijnlijk ervaren.¹⁵

Een andere groep statelozen, afkomstig uit Bergen-Belsen, ging naar centra in Vilt en Valkenburg. De vrouwen van de laatste groep gingen naar de Canisiuschool in Valkenburg, waar ook NSB-vrouwen zaten. Achttien mannen werden gescheiden van hun vrouwen en ook naar Vilt gebracht. Vooral de 'opvang' van de stateloze joden, die in het interneringskamp 'Voor Galg en Rad' in Vilt terechtkwamen, was erbarmelijk. Zij werden opgesloten in een kamp, omgeven met prikkeldraad, en moesten er samen met NSB'ers en SS'ers arbeid verrichten. Alle bezittingen werden hun afgenomen. Bovendien kregen ze te

¹⁴ Deze paragraaf is voor een belangrijk deel gebaseerd op de correspondentie van de commandant van de Grensbewaking, vak VI, Van der K. (zie met name zijn brieven van 5 juli en 27 augustus 1945 en 4 juli 1946 aan zijn chef, hoofd van de Grensbewaking in Den Haag) en van Mr. I. de Vries. Zie verder een brief van de commandant van kamp Vilt en zijn ondergeschikte, 7 augustus 1945; Rapport van Sam Eisenmann, augustus 1945; Rapport van de joodse repatriant J. Weisz, NA, MG, inv.nr. 4020 en 4031, en: verslag Ernest M. Sinauer, 3 juli 1945; verslag G. Clark, 18 juli 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 306. Zie ook: Hondius, *Terugkeer*, 119-132, 135-136, 173 en 227; Brasz en Hagen, *Bevrijdingsjaren*, XXIII.

¹⁵ *Ibidem*, zie ook Rapport Eisenmann, augustus 1945, die vermeldde dat de behandeling en het eten in Sittard goed was. Zie voor de getuigenis van C. Heerma van Voss-Loeb: tv-documentaire: 'Niemand was blij met ons', NPS, april 1995. Geciteerd uit B. de Muninck, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de Nederlandse samenleving', in: H. Piersma (ed.), *Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*, Amsterdam 2001, 34-71, aldaar 51 en 68.

maken met antisemitisme van de kampcommandant en zijn plaatsvervanger. De mannen onder hen werden niet alleen gedwongen om te werken, maar moesten ook kniebuigingen maken en de kampcommandant zei tegen hen: 'Ik ben geen jodenvriend en dat zullen jullie ook wel snel merken'.¹⁶

Het eerder genoemde CIB hoorde van deze situatie en zorgde ervoor dat twee hooggeplaatste Amerikaanse militairen Ernest M. Sinauer en G. Clark op respectievelijk 3 en 28 juli een rapport, getiteld 'Investigation of Rumours. Mistreatment of Jews in Repatriation Camps', naar de bevoegde instanties zonden. In dit rapport beschreven Clark en Sinauer de situatie en behandeling in Vilt en Sittard en meldden zij dat niemand deze joden te hulp kwam. 'The only local agency which is apparently trying to help these people is the local Jewish Committee [CIB]'. Ook de protestantse dominee C. Coolsma uit Sittard trok zich het lot aan van de joden die in Sittard waren ondergebracht. Hij schreef op 30 juni en 3 juli 1945 ingezonden stukken in het *Limburgsch Dagblad*, waarin hij ervoor pleitte dat deze groep joden, volgens de dominee voor een deel belijdende protestanten, niet naar Duitsland werd teruggestuurd. Ook leverde hij commentaar op hun internering. Ze mochten de binnenplaats niet af en werden er bewaakt door padvinders met geweren. Ze vreesden ook in kampen met NSB'ers terecht te komen. Wellicht mede dankzij de dominee kon de groep in Sittard blijven en kreeg deze een betere behandeling.¹⁷

Het hoofd van de grensbewaking Van der K. kreeg het op een persconferentie, waar journalisten uit het hele land aanwezig waren, zwaar te verduren. Toen hij probeerde zijn beleid te verdedigen, werd hij door 'allerlei joodsche comités en persmensen over de kwestie geïnterpelleerd'. Hij verdedigde zich op zijn beurt door te stellen dat de leiding van de repatriëringdienst het probleem op hem had afgeschoven. Aan zijn chef H.G. van Everdingen in Den Haag schreef hij:

*'De gehele zwaarte dezer repatriërenden is op mijn Grensvak neergekomen en plotseling waren er ca. vierhonderd gevallen te verwerken van dezen aard, waarbij dus moest worden gehandeld alsof er Duitschers binnenkwamen. (...) Toen de ex-Duitse joden niet als repatriërenden werden toegelaten, was de Repatriëring ervan af en had de grensbewaking voor onderbrenging te zorgen.'*¹⁸

Volgens Van der K. had hij bevel gekregen geen Duitsers toe te laten. Waren ze toch op Nederlands grondgebied, dan dienden ze in aparte verblijfskampen te worden ondergebracht. Omdat deze kampen er nog niet waren, waren enkele mannen tijdelijk in het interneringskamp voor verdachten te Vilt geplaatst en

¹⁶ Ibidem. Zie met name: Rapport van de joodse repatriant J. Weisz. NA, MG, inv.nr. 4020 en 4031.

¹⁷ Ibidem, en: *Limburgsch Dagblad*, 30 juni 1945 en 3 juli 1945. Volgens de dominee zaten er circa 140 stateloze joden in Sittard. Volgens Van der K. waren er circa 100 statelozen in Sittard en 300 in Valkenburg, van wie er 18 wegens plaatsgebrek naar Vilt werden gebracht. Sinauer en Clark noemden een aantal van 170, dat naar kampen in Sittard en Vilt/Valkenburg werd gebracht.

¹⁸ Ibidem, zie met name de hierboven genoemde brieven van Van der K.; de correspondentie van Mr. De Vries en het Rapport van Eisenmann.

enkele vrouwen in het voorlopige vrouwenkamp te Valkenburg terechtgekomen. Inmiddels waren allen ondergebracht in een klooster in Mamelis bij Vaals.¹⁹ Daarmee was de zaak voor een aantal repatrianten nog niet afgehandeld. Zij schakelden de Amsterdamse advocaat mr. I. de Vries in, die een proces startte tegen de slechte en antisemitische behandeling door de kampcommandant van Vilt en vóór teruggave van de bezittingen. Dankzij de volhardende houding van De Vries en enkele getuigen werd de kwestie helemaal uitgezocht.

Van Everdingen, die de klachten niet zomaar wilde laten passeren, organiseerde op 19 december 1945 een bespreking in Breda, waarbij alle betrokkenen aanwezig waren. Op 4 januari 1946 bood hij zijn excuses aan. De Vries schreef hij dat hij het optreden van de kampcommandant uit Vilt verwerpelijk vond. Hij betreunde diens taalgebruik en het feit dat er was overgegaan tot inbeslagname van bezittingen. Van der K. weigerde daarentegen het onbehoorlijk en antisemitische gedrag van de kampcommandant te veroordelen. En hij herhaalde nog eens, dat hij en de leiding van het Viltse kamp zich alleen maar aan de voorschriften hadden gehouden. Na de bespreking moest hij echter een in beslag genomen radio toestel bij de eigenaar in Amsterdam terugbezorgen. Voor andere goederen die van repatrianten waren afgenomen, werden ze financieel gecompenseerd.²⁰

Hiermee kwam een einde aan deze kwestie. Maar net als in Zuid-Limburg kregen ook elders stateloze joden te maken met een slechte opvang. Ze kwamen in kampen met NSB'ers terecht, werden bij de grens geweerd of zelfs nadat ze reeds in Nederlandse interneringskampen hadden gezeten, teruggestuurd naar Duitsland.²¹ Een belangrijke oorzaak van deze misstanden waren de onduidelijke regels van met elkaar strijdende instanties als het Militair Gezag en het ministerie van Justitie, waaronder de grensbewaking ressorteerde, en de geallieerden. Vanaf de bevrijding in september 1944 kwamen Duitse en Poolse joden uit hun schuilplaatsen te voorschijn. Bij het Militair Gezag ontstond er verwarring over hun status: moesten ze als vijandelijke onderdanen worden geïnterneerd of waren ze statelozen, die vrij mochten rondlopen in afwachting van nadere regelgeving? In de praktijk waren er geen duidelijke richtlijnen en werd elk geval op zichzelf bekeken.

Op 20 april 1945 legde de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie de chef-staf van het Militair Gezag in een richtlijn uit dat het decreet van de

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem. Aanwezig bij de bijeenkomst waren, Van Everdingen en Van der K. van de Grensbewaking; de leiding van het kamp uit Vilt, en advocaat De Vries met zijn getuigen Weisz, Hess en Slachet.

²¹ In het interneringskamp in de Grote Looierstraat in Maastricht werd bijvoorbeeld een familie opgesloten, die daarna weer over de grens werd gezet. Op 25 juni schreef een Nederlandse verbindingsofficier voor repatriëring, Ch.F. Boissevain, een verontwaardigde brief over de 'terugzending van D.P.s uit Maastricht naar Duitsland'. Het ging onder meer om de stateloze familie Dreschler van 6 personen die eind mei in Maastricht aankwam. Voorheen had zij 15 jaar in Nederland gewoond, maar ze werd opgesloten in een interneringskamp en bezittingen werden hen afgenomen. Vervolgens werden ze weer naar Duitsland teruggestuurd. 'Deze behandeling kan nooit goedgekeurd worden', zo schreef Boissevain. Zie brief van Boissevain, 25 juni 1945, NA, MG, inv.nr. 4031.

nazi's, waarin de buiten het Reich verblijvende Duitse joden stateloos waren verklaard, geen rechtskracht had. Ze waren, aldus J.R.M. van Angeren, dus nog steeds Duitsers. Wat dit in de praktijk betekende werd een paar weken later duidelijk. Op 18 mei 1945 verzocht Van Angeren Kruls 'om vreemdelingen, die zich aan de grens voor toelating in Nederland melden, op den grond, dat zij aldaar voor de bezetting woonachtig waren, den toegang te weigeren en hen te dirigeren naar de kampen, die daartoe door Geallieerde autoriteiten worden ingericht in het buitenland'. Ook al hadden ze dus voor de oorlog in Nederland gewoond, ze waren en bleven Duitsers die uit Nederland moesten worden geweerd of, als ze al binnen de grenzen waren, geïnterneerd. Eind mei instrueerde Kruls de grenswacht compagnieën dienovereenkomstig, maar niet iedereen binnen het Militair Gezag was het hiermee eens en er volgde verzet tegen Kruls' opvattingen. Met name de berichten over de toestand in Westerbork, waar de buitenlandse joden inmiddels het kamp deelden met NSB'ers en andere collaborateurs deden Kruls van gedachten veranderen. Op 23 juni 1945 gaf hij opdracht alle in Westerbork aanwezige joden in de eerste week van juli vrij te laten.

Gedurende enkele maanden bestond er onenigheid en verwarring en dit bood plaatselijke gezagdragers de ruimte naar eigen inzicht te handelen. In de loop van de zomer van 1945 besloot het kabinet-Schemerhorn-Drees dat alle in Nederland verblijvende Duitsers werden uitgezet. Een uitzondering werd echter gemaakt voor de vooroorlogse vluchtelingen uit Duitsland, voor zover zij althans destijds in het bezit waren van een verblijfsvergunning. Een en ander werd vastgelegd in de vreemdelingencirculaire die het ministerie van Justitie op 1 oktober 1945 deed verschijnen.²²

Nederlandse instanties, met name het ministerie van Justitie en het Militair Gezag, spraken elkaar tegen en waren het niet eens. Daarnaast gaven ook de geallieerden opdracht Rijksduitsers op te pakken. Hierbij werd een uitzondering gemaakt voor hen die het bedrijfsleven niet kon missen en ook dit gaf weer aanleiding tot conflicten. C.W.A. Schürmann, tot 1 april Militaire Commissaris in Limburg, daarna in Noord-Holland, weigerde in juni 1945 een opdracht uit te voeren. Deze opdracht hield in, dat hij een lijst moest verstrekken van Duitsers die niet gemist konden worden. Volgens hem diende niet de onmisbaarheid, maar de politieke opstelling, pro- of antinazi, het criterium te zijn. Antinazi's, waaronder statelozen, dienden beschermd te worden.²³ In de praktijk versterk-

²² Zie voor het gedeelte over de regelingen: M. Bossenbroek, *De Meelstreek*, 258-262. Bossenbroek wijst er op dat er binnen de sectie Juridische zaken van het Militair Gezag eveneens onenigheid bestond over de richtlijnen en behandeling van statelozen. Niet duidelijk wordt hoe het standpunt van de geallieerden zich verhiel tot de Nederlandse instanties en wie al naar gelang de situatie en plaats bepaalde wat er moest gebeuren.

²³ Brieven van Schürman aan de chef-staf van het Militair Gezag, 8 en 12 juni 1945, inv. nr. 1394. Schürman, eerst Militair Commissaris in Limburg en vanaf 1 april 1945 in Noord-Holland kritiseerde de bestaande regelingen en weigerde het verzoek van de geallieerden om een lijst op te stellen met onmisbare Rijksduitsers (brief 8 juni). In zijn brief van 12 juni vroeg hij vooral bescherming voor statelozen en antinazi's. In de brieven van Van der K. werd met een beroep op de decreten van de geallieerden verdedigd dat de statelozen naar interneringskampen waren gebracht, zie brief van 5 en 27 augustus, RAL, MG, inv.nr. 4020 en 4031.

Het voormalig schoolgebouw in Vilt, waar stateloze joden te werk werden gesteld, dient nu als brandweerkazerne en opslagplaats voor gemeentewerken.

Foto: Hélène Vossen, 2000

ten antisemitische en anti-Duitse sentimenten elkaar en daar waren vooral de statelozen de dupe van. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de woorden van de kampcommandant uit Vilt: 'Ten eerste zijn jullie Duitsers, en ten tweede zijn jullie joden, en dat ik geen jodenvriend ben, zullen jullie nog wel ondervinden'.²⁴ Tegen de tijd dat Kruls een duidelijk standpunt innam over de bescherming van statelozen was het meeste kwaad al geschied en zaten statelozen niet alleen in Limburg, maar ook in andere delen van het land samen met NSB'ers in kampen of ze waren teruggestuurd naar Duitsland.²⁵

Opvang van (stateloze) joden in Maastricht. Een hartelijke ontvangst met een kosjere maaltijd

Vanwege het weinig consistente beleid tegenover stateloze joden was er sprake van willekeur. Zij werden, afhankelijk van de plaats waar ze aankwamen, verschillend bejegend. Repatrianten die op het station in Maastricht arriveerden, werden opgevangen door de eerder genoemde 'Club van Maastricht' onder leiding van Henk Bus. Hoe het kwam dat deze eveneens uit Bergen-Belsen afkomstige (voor een deel) stateloze joden niet in handen vielen van de grensbewaking bleek helaas niet meer te achterhalen. Wel is duidelijk dat Bus

²⁴ Rapport van J. Weisz, NA, MG, inv.nr. 4020.

²⁵ Zie hierover ook: A. van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen. Hulporganisaties tussen regionalisme en nationalisme', in: Kristel, *Polderschouw*, 39-69, aldaar 48-50; M. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 582-583.

en zijn medewerkers zich weinig aantrokken van het officiële beleid. Hoe verschillend op allerlei verschijnselen werd gereageerd, blijkt ook hier weer. De nonnen in Sittard waren diep geschokt over het in hun ogen schaamteloze gedrag van joden - mannen en vrouwen samen - die zich stonden te wassen. Ook in Maastricht nam men met grote verbazing waar dat ze meteen gemengd onder de douche gingen. 'Dat hadden we nog nooit meegemaakt', vertelt een ooggetuige. Het was echter geen reden hen anders te behandelen. Nadat joodse repatrianten - Nederlandse en stateloze - in de scholen in de Professor Pieter Willemsstraat gedoucht, ontluisd, geregistreerd, politiek en medisch onderzocht waren, gingen ze naar Jan de Vos in de Lenculenstraat.²⁶

Voor De Vos en zijn mensen had een goede opvang van joden prioriteit. Dat hij erin slaagde hen goed op te vangen, blijkt onder meer uit een brief van Isak Tugendhaft, secretaris van het CIB, waarin hij hem en zijn medewerkers bedankt voor de goede verzorging van joden.²⁷ Ook L. Boeken uit Amsterdam, die begin juni samen met een groep dwangarbeiders in zijn centrum aankwam, heeft prettige herinneringen. Dankzij de goede contacten tussen De Vos en het CIB, kon zij ook twee keer per dag aanschuiven bij een joodse familie die een kosjere huishouding voerde. Anderen logeerden bij joodse families totdat ze teruggingen naar het westen.²⁸ Zieke mensen gingen naar het repatriëringsziekenhuis van de jezuïeten, dat dichtbij de Lenculenstraat lag. 'De verpleging was er goed en iedereen was erg aardig tegen ons', aldus Hanna Pick-Goslar, die hier werd opgevangen. Ze herinnert zich eveneens de dochters van Jan de Vos, Magda en Nora, die haar snoep en kleding brachten.²⁹

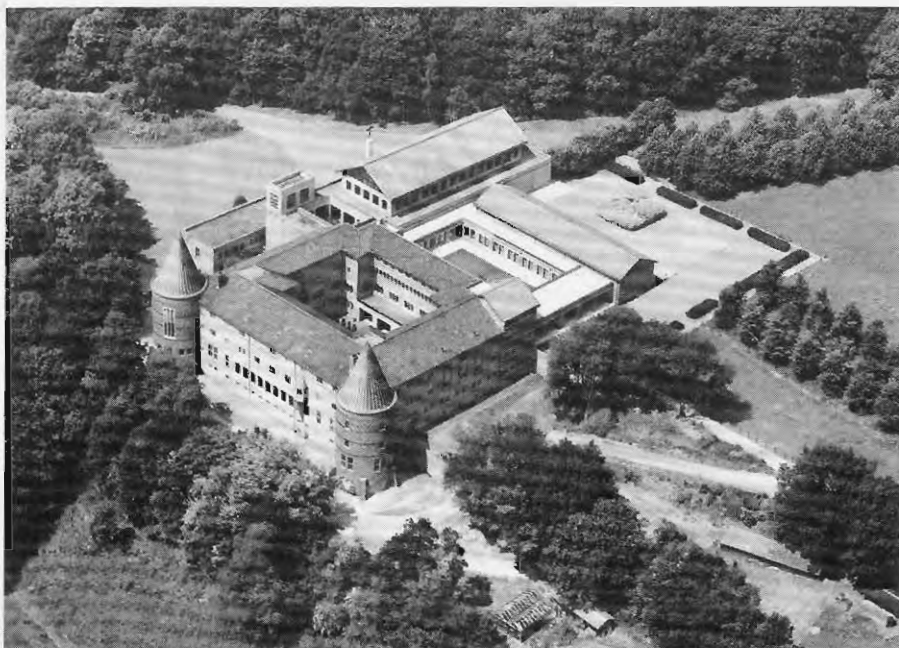
De 'Club van Maastricht' was fel gekant tegen de opsluiting van statelozen in interneringskampen en probeerde dit zoveel mogelijk te voorkomen. Temeer omdat men vrij goed op de hoogte was van de situatie in de verschillende (opvang)kampen. In een verslag van de leiding van de Lenculenstraat wordt de aankomst van de hierboven genoemde stateloze joden op 23 juni 1945 beschreven, evenals de gebeurtenissen die erop volgden. '29 juni vertrekt deze groep,

²⁶ De nu volgende tekst is voor een belangrijk deel gebaseerd op correspondentie en een interview van de auteur met Magda en Jan de Vos jr., respectievelijk dochter en zoon van Jan de Vos sr. en destijds betrokken bij de opvang in diverse centra, 17 juni 1999. Magda de Vos werkte eerst in de Lenculenstraat en daarna in de scholen achter het station. Jan de Vos jr. vervoerde mensen en kwam als zodanig in diverse centra. Ik sprak eveneens repatrianten, zoals Leni Boeken, 8 juli 1999, en Sonia Birnbaum, 5 januari 2000. Verder kon ik steunen op een authentiek document uit 1945, geschreven door de leiding van de Lenculenstraat, zie: *Beknopt verslag en grepen uit het leven van een repatriëringskamp V.V. 2 in de Muziekschool, Lenculenstraat Maastricht, augustus 1945*, RAL, MG, inv. nr. 60, docs 2850. In de rapporten en brieven van Van der K. worden de stateloze joden in Maastricht overigens niet genoemd.

²⁷ Brief van Tugendhaft (zonder datum), Gemeente Archief Maastricht (GAM), Archief Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Maastricht (NIHM), inv. nr. 306.

²⁸ Gesprek van de auteur met Boeken uit Amsterdam, 8 juli 1999; met M. Rens (tot het katholicisme toegetreden jood), 12 november 1999, en F. Wesly-Goldschmidt (joods), 9 oktober 1999, die bij hen thuis in Maastricht joodse repatrianten opvingen. E. Querido-Plotske werd eveneens in een school (waarschijnlijk eveneens in de Lenculenstraat) opgevangen en liefdevol verzorgd door de familie Van Heusen (Hondius, *Terugkeer*, 149).

²⁹ Correspondentie van de auteur met H. Pick-Goslar, 1 november 1999.

Abdy St.-Benedictusberg te Vaals/Mamelis. Na de bevrijding, in september 1944, werd het klooster bewoond door Amerikaanse soldaten, politieke gevangenen en gerepatrieerde gezinnen. Luchtfoto, KLM Aerocarfo. Schiphol, KO 17561, niet gedateerd.

behalve zij die door den Veiligheidsdienst om redenen van nationaliteit niet worden vrijgegeven. Sommigen, o.a. de meisjes, worden onder gewapende leiding naar Vaals getransporteerd en komen daar weer eens met concentratiekampmethoden in aanraking, maar landen tenslotte ook in veilige haven. De weesjes komen weer hier terug en zijn dubbel gelukkig.³⁰

Onder hen bevond zich ook Sonia Birnbaum met haar ouders, broertjes en zusjes, en de wezen voor wie zij zorgden. Sonia werd eerst hartelijk opgevangen in de Lenculenstraat. Maar omdat De Vos sr. een paar dagen weg was om in het westen onderdak te zoeken voor haar en haar reisgenoten, was ze toch naar Mamelis in Vaals gestuurd. Meer dan vijftig jaar later vertelt Birnbaum nog vol afschuw over dit kamp: 'Daar waren we samen met NSB-vrouwen en met de kinderen en alles. En dat was vreselijk. Als we in de rij stonden om te eten, dan gingen die NSB-vrouwen tegen ons te keer. En wij waren bang voor ze'.³¹ Gelukkig voor Birnbaum werd zij door De Vos na een paar dagen weer terug naar de Lenculenstraat gebracht, waar ze tot haar vertrek naar het westen des lands kon

³⁰ *Beknopt verslag Lenculenstraat*, RAL, MG, inv. nr. 60, doos 2850. Volgens dit document werd overigens de eerder genoemde De Vries hier eveneens opgevangen, de groep uit Bergen-Belsen bestond dus niet uitsluitend uit statelozen.

³¹ Interview van de auteur met S. Birnbaum, 5 januari 2000. Voor de ervaringen van de familie Birnbaum in Nederland, zie: Lindler, *Kamp van hoop en wanhoop*, 93-109.

blijven. Aan de familie De Vos bewaart ze dierbare herinneringen; ze waren als familie voor haar ouders en de kinderen. Hoewel de Birnbaums vrij snel daarna naar Israël vertrokken, bleven de contacten tussen beide families bestaan.

Het optreden van de 'Club van Maastricht' kan voor een deel worden verklaard uit de eerder genoemde kritiek op het formalisme van de Hollanders en de daarmee gepaard gaande geringe dadenkracht, waardoor er volgens hen gebrek was aan alle mogelijke sociale en medische voorzieningen. Bus en zijn medewerkers omzeilden niet alleen de regels van de beleidsmakers van het Militair Gezag ten aanzien van (stateloze) joden. Ook tegenover andere groepen 'vreemdelingen' saboteerde deze club bewust de regels. Illustratief hiervoor is de gang van zaken rond de aankomst van dertien dwangarbeiders, die vergezeld werden door hun toekomstige echtgenotes: Russische vrouwen. De dwangarbeiders waren verliefd geworden op deze 'Russinnetjes'; jonge meisjes die op hun zestiende naar Duitsland waren gevoerd om daar te werken. Volgens Drost hoorden ze in vreemdelingenkampen en dienden ze terug te keren naar Rusland. De 'Club van Maastricht' haalde ze stiekem uit de centra en liet hen bij bevriende (katholieke en joodse) families onderduiken. Later trouwden ze met hun Nederlandse verloofden.³²

Het onafhankelijk optreden van de 'Club van Maastricht' zal ook zijn ingegeven door het internationale karakter van Limburg. Interregionale en grensoverschrijdende contacten waren vanzelfsprekend: regelmatig gingen Limburgers de grens over om er te studeren, te werken of te trouwen. Cultuur, taal (dialekten) van Rijnlanders en Vlamingen toonden belangrijke overeenkomsten, en net als bij de burendomineerde in Limburg het katholieke geloof. Vlak over de grens in Maastricht sprak men weliswaar Frans, maar dat was voor met name het meer ontwikkelde deel van de bevolking geen enkel probleem. Nationaliteitsgrenzen liepen in grensstreken als Zuid-Limburg vaker dwars door families heen en dan werd het onderscheid tussen goed en fout, in de zin van pro- en antinazi extra benadrukt.

Ook joodse Limburgers huwden vaker over de grens en ook zij namen andere standpunten in tegenover 'vreemdelingen'. Zo kozen zij, in tegenstelling tot de uit Hollandse joden bestaande Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven, na de bevrijding principieel voor een representatie van Duitse en Poolse joden binnen het bestuur van de Maastrichtse Hoofdsynagoge en het CIB. Ze kritiseerden het comité in Eindhoven vanwege zijn eenzijdige samenstelling.³³ Meer

³² Interview van auteur met Magda en Jan de Vos jr., 17 juni 1999. Evelien Gans die onderzoek deed naar anti-joodse stereotypen in bevrijd Nederland stelt, dat niet alleen de onverschilligheid tegenover Duitse joden, maar vooral de combinatie met een algemene vreemdelingenhaat opvallend was, zie E. Gans, 'Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland.' "Vandaag hebben ze niets, morgen bezitten ze weer tien gulden", in: Kristel, *Polderschouw*, 313-355, aldaar 328.

³³ Ze waren het op diverse punten niet eens met het beleid van de Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven. Ze waren tegen de benoeming van leden van de Joodse Raad binnen besturen en tegen het zionistische karakter van de JCC. Zie verslag van gesprek van Emile Wesly met A. de Jong, 15 april 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 16. Voor het interregionale karakter van Limburg, zie ook: H. Vossen, B. Kruytzer, Y. de Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw* (Roermond 1990); W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden; Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

nog wellicht dan andere Limburgers waren zij via huwelijken verbonden met mensen uit de grensstreek. Oorspronkelijk was ook een belangrijk deel van hen afkomstig uit België en Duitsland.³⁴

Maastricht kreeg meer dan de helft van het aantal repatrianten van geheel Zuid-Limburg te verwerken: 44.893. Voor een belangrijk deel kwamen deze aan via het station en kregen ze dus te maken met de opvang van de genoemde club. In hoeverre ook in andere plaatsen van de regels werd afgeweken, heb ik niet kunnen achterhalen. Doorgaans zijn negatieve ervaringen beter gedocumenteerd, omdat rapporten vooral worden vervaardigd, als het niet goed gaat.³⁵ Uit schriftelijke bronnen blijkt wel (zie volgende paragraaf) dat hulpverleningsinstanties in Heerlen, eveneens tegen de regels in, financiële hulp verstrekten aan stateloze joden.

Terugkeer en opvang van joodse Limburgers in hun steden en dorpen

Aantal joden in Limburg, en de relatie tussen katholieken en joden vóór en tijdens de bevrijding

Hoe waren de relaties tussen de verschillende bevolkingsgroepen vóór de bevrijding en hoeveel joden woonden er in Limburg vóór en tijdens de oorlog? In de jaren dertig was het aantal joden in Limburg toegenomen door de komst van grote aantallen vluchtelingen uit Hitler-Duitsland. Maastricht had na Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Enschede de grootste concentratie vluchtelingen, te weten 232 in 1938. Maar ook in de Mijnstreek vestigden zich Poolse en Duitse vluchtelingen: in Heerlen waren in 1941 71 van de 125 uit het buitenland gevluchte joden.³⁶

Vóór de Tweede Wereldoorlog telde Limburg in totaal circa 1.660 joden. Ongeveer 70 procent van hen werd tijdens de oorlog op transport gesteld. De meeste overlevenden uit Limburg vonden een onderduikadres in de eigen woonplaats of in de directe omgeving, vermoedelijk ongeveer 200: 12 procent van de oorspronkelijke populatie. Daarnaast doken er tijdens de bezetting naar schatting 1.000 joden uit andere provincies onder in Limburg, vooral in de Maas- en Peeldorpen op de westelijke Maasoever in Midden- en Noord Limburg, in de Mijnstreek en de omgeving van Maastricht.³⁷

Na de oorlog was er nog slechts een kleine groep joden in Limburg over. In de plaatsen die in mijn onderzoek centraal stonden, Maastricht, Heerlen en Beek (én directe omgeving), waren er in 1951 respectievelijk 115, 88 en 26 joodse inwo-

³⁴ J.M. Lemmens, *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990) 44.

³⁵ Via *Dagblad de Limburger* werd op 26 maart 1999 aan mensen die vroeger bij de opvang betrokken waren gevraagd om te reageren, zie Cillekens, 'Maastricht knooppunt'. Op deze wijze kon de geschiedenis in de Professor Pieter Willemsstraat en de Lenculenstraat worden gereconstrueerd.

³⁶ J. Michman, H. Beem, D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Jeruzalem 1999) 421 en 469.

³⁷ A.P.M. Cammaert, *Verborgene front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Maastricht 1994) 445. In de kinderrijke mijnwerkersgezinnen werden relatief veel kinderen opgenomen, maar ook volwassenen vonden er onderdak. Blonde kinderen gingen vaak naar Friesland, donkere naar Limburg.

ners. In 1941 waren het er 505, 196 en 27. Beek had relatief veel onderduikers, maar het cijfer is geflatteerd doordat het uit het westen gevluchte gezin Cohen (7 personen), waarvan de ouders bij de familie Schmitz in Neerbeek waren ondergedoken, er na de bevrijding een aantal jaren bleef wonen.³⁸

Op politiek niveau werden joden geweerd, maar in het dagelijks leven lijken ze tamelijk geïntegreerd te zijn geweest. Joodse families die al generaties lang in Limburg woonden, hadden vele contacten met de katholieke bevolkingsgroep. Ze spraken vaak één van de vele Limburgse dialecten en voelden zich thuis binnen het Roomse leven. In het Interbellum volgden er meerdere huwelijken. De grote mate van integratie blijkt ook uit de actieve deelname van joden aan sociale en culturele activiteiten, zoals de fanfares en het carnaval. Joden behoorden tot de gangmakers en liedjesschrijvers, zoals te zien is op foto's uit het vooroorlogse Beekse leven, en zoals blijkt uit documenten en interviews.³⁹ Volgens uit Duitsland en Polen gevluchte joden in Heerlen hadden ze mede voor deze streek gekozen, omdat ze zich er goed konden redden met hun Jiddisch, dat overeenkomsten vertoonde met het dialect in de oostelijke mijnstreek.⁴⁰

Kinderen namen zelfs aan religieuze activiteiten deel. R.C. Hekker geeft in *Zeven eeuwen joods leven in Limburg* het voorbeeld van een joods meisje dat langs de kant in een wit jurkje naar de processie stond te kijken. Het wekte het medelijden op van de klassenzuster, die haar gauw in de rij trok en voorzag van bloemen en een rozenkrans.⁴¹ Kinderen waren gefascineerd door de eerste Heilige Communie en de processies. Diverse mensen met wie in het kader van het onderzoek gesprekken zijn gevoerd, vertelden in processies te hebben meegelopen.

Mevrouw H., geboren in 1935, die in Heerlen opgroeide, wilde er als kind graag bijhoren:

'Er is ook een periode geweest, alle vriendinnetjes waren katholiek, dat ik ook katholiek wilde worden. Ik ging mee naar de kerk. Ik wilde ook bruidje zijn. Als mijn moeder mij kwijt was, wachtte ze tot het lof uit was en dan kwam ik wel weer boven water. De communie met die mooie, witte jurk en cadeautjes, dat trok je aan. Maar moeder dacht: het gaat wel weer over. (...) Bij mijn grootouders in Gulpen kwam de pastoor op huisbezoek, gewoon voor de gezelligheid. Hij kwam een kopje koffie drinken. Hij wist dat hij het niet over het geloof hoefde te hebben, want ze waren orthodox joods'.⁴²

³⁸ De cijfers zijn ontleend aan Michman e.a., *Pinkas*, 467-471 (Maastricht), 421-422 (Heerlen) en 285-287 (Beek). Zie ook de eerder genoemde boeken over joden in Maastricht, Beek en Heerlen: Lemmens, *Joods leven*, 92. Jansen e.a., *Joods Beek*, 105; Van Rooij, *Joden in Heerlen*, 23. Deze boeken vermelden lagere cijfers, omdat de auteurs, anders dan die van *Pinkas*, de omliggende gemeenten niet hebben meegeteld.

³⁹ Zie onder meer: gesprekken en correspondentie van de auteur met Wesly-Goldschmidt, 9 oktober 1999, en Hertzdahl, 15 oktober 1999 uit Maastricht; de gezusters H. uit Heerlen, 9 augustus en 6 oktober 1999, en mevrouw M. uit Beek, 24 november 1999. Voor documentatie en foto's zie: Jansen, *Joods Beek*; Van Rens, *Voetmoot*; Lemmens, 'De Sittardse joden en hun begraafplaatsen', in: P.L. Neve, *Uit bronnen geput* (Sittard 1993) 517-541, aldaar 535; en: privé-archief T. Hennekens.

⁴⁰ Gesprek en correspondentie van de auteur met de gebroeders Silber, 11 oktober 1999 en 6 januari 2000.

⁴¹ Hekker, *Zeven eeuwen*, 85-86.

⁴² Gesprek van de auteur met mevrouw H., 21 september 1999, en de heer D., 5 oktober 1999.

De integratie in het dagelijks leven had invloed op de hulp bij de onderduik. Zo doken verschillende joodse Limburgers onder in een ziekenhuis en kloosters. Vijf oudere joodse vrouwen vonden onderdak in ziekenhuis Calvariënberg in Maastricht, waar de tot het katholicisme toegetreden Charles Mendes de Leon directeur was en waar ze verzorgd werden door de Zusters onder de Bogen.⁴³ Rosy Bock werd als kind ondergebracht in het r.k. kinderkuis voor voogdijkinderen in Amby bij Maastricht en haar grootmoeder kwam in een nonnenklooster in Heerlen terecht.⁴⁴ De katholieke Maxime en Theo Hennekens uit Beek lieten de met hen bevriende Duits-joodse vluchtelingen Johanna en Frans Kanarek onderduiken in hun - in die tijd leegstaande - sigarenfabriek. Zo zijn er meerdere voorbeelden te geven.⁴⁵ De informele netwerken tussen joden en protestanten speelden eveneens een belangrijke rol. Juist omdat protestanten net als joden tot een minderheidsgroep behoorden, ontwikkelden zich speciale contacten tussen deze groepen. Zo dook het uit Duitsland gevluchte gezin Salmang onder bij het lerarenechtpaar Courrech Staal in Maastricht.⁴⁶

Bertha Wolf, geboren in 1905, was tijdens het Interbellum katholiek geworden om met Frits Mennens te kunnen trouwen. Wolf en haar dochter vertelden hoe de Bekenaren met hen meeleeften toen zij van huis werden gehaald. Na het protest van de Nederlandse bisschoppen tegen de jodenvervolging werden als wraak op 2 augustus 1942 katholieke joden opgehaald en naar kamp Amersfoort gedeporteerd. De katholieke Mennens wist zijn dochters vrij te krijgen, maar zijn vrouw werd samen met andere katholieke joden, onder wie zusters als

⁴³ Bij hem thuis verborg Mendes ook twee joden. Zie de lezing van zijn zoon D. Mendes, Herdenken en herinneren, Maastricht 23 mei 2000 in het Centre Céramique; Roebroek en Andreas, *De Salmangs*, 31-32. In België is er onderzoek gedaan naar de hulp van geestelijken in en buiten de kloosters. Bisschop Kerkhofs van Luik stelde de infrastructuur van de bisschoppelijke vakantiecampen beschikbaar voor de onderduik van joden, zie: L. Saerens, 'The Attitude of the Belgian Roman Clergy Towards the Jews'; M. van den Wijngaert, 'The Belgian Catholics and the Jews during the German Occupation', in: D. Michman, *Belgium and the Holocaust* (Jerusalem 2000) 117-159 en 225-235. In *Joden tussen grenzen* wil ik onderzoeken in hoeverre hulp in Nederland een incidenteel dan wel georganiseerd karakter had.

⁴⁴ Gesprekken en correspondentie van de auteur met Van Rooij, 29 september 1999-30 april 2002. Volgens de zusters in Heerlen hadden zij meerdere onderduikers gehad. Het joods-katholieke echtpaar Rodriguez-Dols hielp joodse onderduikers aan een adres.

⁴⁵ Zo doken het uit het westen afkomstige echtpaar Cohen en Max Rens, evenals het uit Beek afkomstige echtpaar Meier onder bij respectievelijk de katholieke families Schmitz, Erkens en Klinkers uit Neerbeek en Beek. Zie onder meer gesprekken en correspondentie van de auteur met T. Hennekens, 4 november 1999; L. Schmidt, 5 juli 1999 en 5 maart 2002, en M. Rens, 12 november 1999. De families Cohen en Meier waren joods. Rens was toegetreden tot het katholieke geloof en getrouwd met een katholieke vrouw uit Beek. Ook voor andere plaatsen zijn dergelijke voorbeelden te geven.

⁴⁶ Correspondentie van de auteur met E. Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999, en Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*. In de literatuur wordt veel nadruk gelegd op de gereformeerde verzetsorganisaties in Limburg. Uit gesprekken en correspondentie van de auteur met verschillende respondenten, zoals de gebroeders Salomon en Abraham Silber, destijds woonachtig in Heerlen, 11 oktober 1999 en 6 januari 2002, evenals met de eerder genoemde Wesley-Goldschmidt, blijkt dat zij inderdaad geholpen werden door respectievelijk organisaties rond Arie van Mansum en dominee Gerard Pontier. Zie ook S. Silber, *Een joods gezin in de onderduik* (Kampen 1997), maar er werd ook veel geregeld via informele en dus minder zichtbare familiebanden en vriendennetwerken.

Edith Stein, naar Amersfoort vervoerd. Daar zag Wolf de Beekse groenteboer Schwark, inmiddels SS'er die haar wilde helpen. Via een kennis meldde hij Mennens dat hij moest zorgen voor een stamboom van zijn vrouw, waaruit bleek dat er van zijn kant geen joods bloed door de aderen stroomde. Met hulp van gemeentefunctionarissen werd er in allerijl een document gefabriceerd waarmee Mennens naar Amersfoort afreisde. Na overhandiging van de stamboom kon hij zijn vrouw meenemen. Thuisgekomen in Beek 'zag het er zwart van de mensen', die hen stonden op te wachten.⁴⁷ 'De Prusch' vroeg of de koningin op bezoek was. Toch waren de ervaringen van de joden niet alleen maar positief. Wolf wijst eveneens op latent aanwezige antisemitische stereotypen die vaker opdoken. Uit angst daarvoor hield ze zich altijd enigszins op de achtergrond:

'Je hebt toch wel dat je je als jood verdrukt voelt. Ik zal nooit ergens vooraan gaan, ik zal nooit ergens het woord voeren, algemeen wordt er toch wel eens gauw gezegd: daar heb je de joden weer, ze zijn weer vooraan en dan krijg je een minderwaardigheids-complex. (...) Het spreekwoord is toch en dat is misschien niet kwaad bedoeld: 't is enne echte jud'. Als iets gebeurt, wordt gezegd: het is 'n echte jodenstreek. En dat vind ik erg'.⁴⁸

Wolf was niet de enige die vertelde dat ze liever niet op de voorgrond trad en zich altijd bescheiden opstelde.⁴⁹ Opofferingsgezindheid, bescheidenheid en dankbaarheid waren destijds essentiële onderdelen van de katholieke ideologie, waarmee andersdenkenden extra te maken kregen.⁵⁰ Antisemitische stereotypen hadden meestal betrekking op de rol van joden als handelaars en verwezen naar oneerlijk of gierig gedrag. Het overgrote deel van de Limburgse joden was werkzaam als veehandelaar en slager of in de textielbranche. Voorkomende stereotypen hielden verband met hun rol als handelaar. Daar staat overigens tegenover dat anderen, die met joden handelden of zaken deden, juist op hun betrouwbaarheid wezen.⁵¹ De omgang tussen joden en niet joden in het dagelijks leven was relatief gemoedelijk, zeker gezien de opvattingen van kerkelijke gezagsdragers.

Dit is volgens M.H. Gans in *Het Nederlands jodendom. De sfeer waarin wij leefden*, die zich in zijn studie vooral baseert op verslagen van rabbijnen, op zijn minst paradoxaal te noemen:

⁴⁷ Paul Mennens (neef) tekende dit verhaal op na een gesprek met Mevrouw Mennens-Wolf op 13 april 1988.

Zie Jansen e.a., *Joods Beek*, 102. E. Hogenboom, radiodocumentaire over Joods Beek, 13 maart 1995 (Humanistische Omroep).

⁴⁸ Gesprek van Jac Hurtelerslag met Bl. Mennens-Wolf, 18 november 1981.

⁴⁹ Gesprek van de auteur met de heer D., 5 oktober 1999.

⁵⁰ Favoriete opvoedingsleuzen waren: Kinderen die vragen worden overgeslagen; Niet klagen, maar dragen en Moeten is dwang en huilen is kinderzang.

⁵¹ Gesprek van de auteur met onder meer mevrouw R., 13 maart 2002.

*'Wat de pastoor zei, was minstens even belangrijk als de woorden van rebbe en eerbied voor de processie woog even zwaar als het zich houden aan de joodse wetten. Ik geloof dat men kan zeggen dat de kerk in haar anti-joodse opvattingen in het Zuiden veel en veel giftiger scherp was dan in het Noorden, maar in de dagelijkse omgang waren daar de persoonlijke verhoudingen veel luchthartiger.'*⁵²

Gans spreekt hier over de giftige reactie van 'de kerk', maar waarschijnlijk dient er een onderscheid te worden gemaakt tussen uitingen van hogere katholieke gezagsdragers, in woord en geschrift, en de dagelijkse praktijk van lokale geestelijken. Gans wees al op het respect van Limburgse joden voor zowel rebbe als pastoor. Die pastoor kwam volgens mevrouw H. voor de oorlog vaak bij haar thuis gezellig koffie drinken, ook al wist hij dat ze orthodox joods was. Als vooraanstaande persoon binnen de joodse gemeenschap had Silvain Hertzdahl uit Heerlen elke week een bijeenkomst met de deken en de dominee.⁵³ Ook lagere geestelijken maakten zich schuldig aan antisemitische stereotyperingen, maar de realiteit wordt eveneens gekenmerkt door de eerder geschetste situatie van integratie. Die had mede te maken met de mentaliteit van Limburgers in het alledaagse leven, wars van scherp-slijperij en gemoedelijk. Joodse Limburgers werden mede beïnvloed door de vrijzinnigheid van liberale stromingen in Duitsland.⁵⁴

Maar die relaties ondergingen eveneens veranderingen als gevolg van oorlog en nazisme. De voortdurende propaganda van de nazi's laat na de bevrijding zijn sporen na. Joden krijgen dan meer dan voorheen te maken met antisemitische reacties, vijandigheid en onverschilligheid.

Naoorlogs Limburg: acties tegen de benoeming van joden op hoge posities

Op 3 maart 1945 stond in landelijke bladen en verschillende bladen in het bevrijde zuiden een artikel van W.C. Mönnich, onder de titel 'Rond het joodse vraagstuk'. De auteur was een evangelisch-luthers predikant in Maastricht en aldaar belast met de geestelijke verzorging van geïnterneerden en gerespatrieerden.

⁵² M.H. Gans, *Het Nederlands jodendom. De sfeer waarin wij leefden* (Baarn 1985) 45 en 69. Zie voor een analyse van de geschriften van kerkelijke gezagsdragers: J. Ramaekers, 'The Attitude of Dutch Roman Catholics towards the Jews', in: J. Michman, *Dutch Jewish History* (Assen/ Maastricht 1989) 371-387. Over de periode na de Tweede Wereldoorlog heb ik geen publicaties gevonden.

⁵³ Gesprek en correspondentie van de auteur met Van Rooij, 29 september 1999- 30 april 2002, en gesprek met mevrouw H., 21 september 1999.

⁵⁴ C. Ypes, *Een joods artiest tussen de twee wereldoorlogen, inleiding en bloemlezing uit het werk van Jacob Hiegentlich 1907-1940* (Amsterdam 1949). Ypes gaat onder meer in op de achtergrond van de uit Roermond afkomstige schrijver Hiegentlich en plaatst zijn romans binnen de context van de Limburgse gemeenschap. Deze romans zijn voor een deel een documentaire weergave van het leven van zijn familie. Een interessant element is de wijze waarop joden en katholieken in het alledaagse leven met elkaar verkeerden; die omgang was gemoedelijk, maar ook complex. Antisemitische stereotypen ontbraken ook hier niet. Een ander boeiend aspect zijn de vanzelfsprekende grensoverschrijdende contacten van de personages in zijn romans. De familie Hiegentlich, oorspronkelijk afkomstig uit de Elzas, is een van de families die ik bestudeer voor *Joden tussen grenzen*.

Van links naar rechts: de heer Birnbaum, Jan de Vos sr, leider van het opvangcentrum in de Lenculenstraat (Maastricht), mevrouw Birnbaum, hun kinderen en de ouderloze kinderen die zij verzorgden. Foto: Archief mevrouw M.Chambille-de Vos, Maastricht, niet gedateerd.

Mönnich toonde zich in het artikel een voorstander van de voltooiing van de joodse emancipatie, maar dit vroeg van joden 'tact en zelfoverwinning'. Wanneer in Brussel van de circa 170 Nederlandse ambtenaren er ongeveer 130 joden zijn, schreef Mönnich, ligt 'daarin een gevaar, zelfs wanneer de leidende functies niet in Joodsche handen zijn: een gevaar in de eerste plaats voor de joden zelf'.⁵⁵ De hoogste leider van het Militair Gezag, Kruls, bezocht Maastricht in maart 1945. Na afloop van een bespreking werd hem de vraag gesteld of het gerucht waar was dat 70 procent van het personeel uit joden bestond. Hij deelde mee dat het aantal ver onder de 10 procent lag.⁵⁶

In Zuid-Limburg was er sedert de bevrijding onrust ontstaan over de positie van joden in de naoorlogse samenleving. In november 1944 schreef M. Bruna, een leraar aan de katholieke jongens HBS in Heerlen, in het Limburgsch Dagblad dat voorkomen moest worden dat 'joden in leidende posities - zoals in bestuurscolleges, in pers, film- en bankwezen - een macht uit gaan oefenen die niet in verhouding staat tot hun aandeel in de bevolking'. Deze zienswijze had hij in de jaren daarvoor in allerlei delen van het land gehoord en zij leek hem

⁵⁵ *Je Maaslandnaam, Vrij Nederland, De Patriot, en Christoffoor*, 3 maart 1945.

⁵⁶ *Veritas*, 26 maart 1945, titel: Provincie.

alleszins 'redelijk'. Bruna zou in de maanden daarna regelmatig van zich laten horen.⁵⁷

Het meeste stof deed de affaire-Von Geldern echter opwaaien. R.E. von Geldern was advocaat en procureur in Maastricht en tijdens de bezetting lid van de Joodse Raad geweest. Na de bevrijding werd hij tot secretaris van de Militaire Commissaris voor Limburg benoemd. Op 14 december 1944 pakte Bep van Kooten, de leider van de Koninklijke Stoottroepen (waarin veel oud-illegalen deelnamen) hem op.⁵⁸ Hij werd beschuldigd van spionage en collaboratie. Uit het onderzoek van de Politieke Opsporingsdienst (POD) bleek al snel dat Von Geldern onschuldig was. Hij was, aldus het verslag van de POD, in november 1941, gevraagd financieel vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Limburg te worden. Hij was geen lid van de joodse gemeente en had niet direct ja gezegd. Toen bleek dat er geen andere kandidaten beschikbaar waren, stemde hij uiteindelijk na herhaaldelijk aandringen toe. In mei 1943 dook de hoofdvertegenwoordiger van de raad, I. de Vries jr, onder. Von Geldern weigerde diens taken over te nemen omdat deze geregeld contact met de *Sicherheitsdienst* inhielden. Hij had dit op 4 juni 1943 schriftelijk aan de Joodse Raad in Amsterdam laten weten. Na de verdwijning van De Vries was Von Geldern actief in de verzorging van zieken. Ook verrichtte hij illegale activiteiten. Op grond van het POD-onderzoek keerde Von Geldern terug op zijn post van secretaris.⁵⁹

Dit betekende niet dat hiermee de discussie over Von Geldern gesloten was. Integendeel lijkt het wel. Nota bene de wethouder van Sociale Zaken van Maastricht, Léon Schreinemacher, liet het er niet bij zitten. Hij publiceerde drie artikelen in *Veritas*, alle onder de titel 'Is spreken geen plicht'. Het eerste op 28 februari 1945. De wethouder verwees hierin naar het veronderstelde hoge percentage joden binnen het Militair Gezag om zich vervolgens op de benoeming van Von Geldern te concentreren.⁶⁰ De wethouder leek weliswaar overtuigd van de onschuld van Von Geldern, maar diens benoeming tot secretaris zat hem niet lekker. Hij was ervan overtuigd dat Limburgers onder normale omstandigheden geen joden zouden kiezen op hoge posities. Velen hadden het Militair Gezag hier al op gewezen, maar dit had niet tot het gewenste resultaat geleid. De onvrede hierover was de werkelijke reden achter de arrestatie van Von Geldern:

⁵⁷ Bruna's meest vijandige stuk, getiteld 'Boven de nevel zien wij thans de schim van het joodsch gevaar', verscheen in het *Limburgs Dagblad* van 30 mei 1945. Hij begreep niet, zo schreef hij, waarom joden die tijdens de onderduik geherbergd en gekoesterd waren, nu overstelpt werden met belangrijke posities. Voor een bespreking van Bruna's artikelen zie T. Benima, 'Knel tussen papierschaarste en polemiek. Joodse berichten in de niet-joodse pers', in: Benima en Hoogewoud (ed.), *Le-Ezrath Ha-Am*. Benima, XLII XLI, aldaar XIV en XLVII; Hondius, *Terugkeer*, 139-140, 148 en 153-155; Lemmens, *Joods leven*, 94-95.

⁵⁸ Van Kooten arresteerde op de laatste dag dat hij nog arrestatiebevoegdheid had overigens niet alleen Van Gelder maar ook drie andere Maastrichtenaars. Zij zaten op hoge posities binnen bedrijven en instanties. Hun werd economische collaboratie verweten; ze zouden na de bevrijding hun posities niet meer mogen bekleden, zie Bronzwaer, *Maastricht bevrijd II*, 190-197.

⁵⁹ Rapport omtrent de gedragingen van Mr. Von Geldern tijdens de bezettingstijd, NA, MG, inv.nr. 730. Voor de hulp aan zieken, zie ook: Roebroeks, *De Salmangs*, 38, 41.

⁶⁰ *Veritas*, respectievelijk 28 februari, 7 maart en 8 maart 1945.

'Vanaf den eersten dag van de bevrijding heeft de Limburgsche bevolking, althans degenen die ermee bekend waren, zich geërgerd over het feit, dat het Secretariaat (...) wordt waargenomen door een Israëliet. Ik stel voorop, dat deze meening zeker niet gaat tegen den persoon' (...) Herhaaldelijk hoorde ik daarbij de opmerking maken - en ik neem alsnog aan dat dit niet ernstig bedoeld was - of het dan toch waar zou zijn, dat wij nu overheerscht zouden worden door...'

In zijn tweede en derde artikel, die verschenen op 7 en 8 maart, schreef hij dat het hem niet zozeer was gegaan om de kwestie-Von Geldern, als wel om meer invloed van het Limburgse volk op de gang van zaken. De macht van het Militair Gezag zou geringer en die van de burgerlijke instanties (die nu aan de zijlijn stonden) groter moeten zijn. Impliciet schijnt de suggestie aanwezig dat, wanneer het Limburgse volk meer invloed kon uitoefenen, zij geen jood op een hoge positie zouden kiezen. Voorts meldde hij veel reacties te hebben ontvangen, zowel 'adhaesiebetuigingen als scheldbrieven'. In het archief van *Veritas* zijn deze helaas niet aangetroffen.

Het CIB liet de artikelen van Schreinemacher niet zonder meer passeren. Aangezien men van mening was dat zijn opvattingen gekleurd waren door antisemitisme en jaloezie, en de wethouder niet vatbaar zou zijn voor argumenten, richtte het CIB zijn reactie aan de redactie:

'Wat wel verwondert, is dat een blad als Veritas, bedoeld om de katholieke beginselen te verdedigen een dergelijk schrijven opneemt dat geheel op rassenverschil zoniet ras-senhaat gebaseerd is. Immers niet de persoon of de kwaliteiten van den secretaris doch zijn ras is volgens den schrijver de oorzaak'.⁶¹

In Londen wendde het bestuur van de Kring van Nederlandse Joden in Engeland zich tot de minister van Binnenlandse Zaken J.W. Burger. De erevoorzitter van de Kring was rabbijn Salomon Rodrigues Pereira, die in 1943 door de Nederlandse regering was benoemd tot adviseur in joodse aangelegenheden, en als legerrabbijn was toegevoegd aan de Prinses Irene brigade. Zodoende had de Kring vrijwel vanaf het begin een vertegenwoordiger ter plaatse in het bevrijde zuiden. Op 16 maart 1945 schreven de twee leidende figuren van de Kring in Londen, A. Mihaldo en S.A. Prins, een brief aan Burger. Ze wezen hem op de antisemitische strekking van de bewuste artikelen en verzochten hem maatregelen te nemen.⁶² De minister vroeg inlichtingen over deze kwestie én de persoon van de wethouder aan gouverneur W.G.A. van Sonsbeeck, die zich op zijn beurt tot de burgemeester van Maastricht W. Michiels van Kessenich richtte. Deze was van mening dat de

⁶¹ Brief CIB aan redactie *Veritas* 28 februari 1945, GAM, NIHM, inv.nr. 306.

⁶² De correspondentie hierover - van maart tot en met juni 1945 - bevindt zich in het Gouvernementsgebouw Maastricht, Archief Commissaris van de Koningin, inv.nr. 2.07526. Over de Kring in Londen: C. Kristel, 'Leiderschap na de ondergang. De strijd om de macht in joods naoorlogs Nederland', in: C. Kristel (red.) *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002), 209-234, aldaar 212-213.

'antisemitische passus' van Schreinemacher niet moest worden gezien als een manifestatie van een nazistische instelling. De wethouder stond volgens hem 'in dat opzicht boven elke verdenking'. De gouverneur gaf het oordeel van de burgemeester door aan de minister. In zijn brief gaf hij een toelichting:

'Het zal Uwe Excellentie bekend zijn dat, niet in het minst in het zuiden des lands van oudsher tusschen Israëlieten en overige bevolking weinig geneigdheid tot maatschappelijke aanraking of vermenging bestaat en dat de laatsten liever geen der eersten, die bovendien hier betrekkelijk zeer gering in aantal zijn, op belangrijke posten geplaatst ziet'.⁶³

Deze gang van zaken is kenmerkend voor de verhoudingen in Limburg. De gezagsdragers hielden elkaar de hand boven het hoofd. Joden werden als vanouds categorisch uitgesloten van machtsposities in politieke en beleidsfuncties. Opmerkelijk is ook dat Van Sonsbeeck, net als Schreinemacher, pretendeerde te weten dat de Limburgse bevolking in zijn geheel geen joden op hoge posities wilde. Bovendien beweerde hij dat joodse en andere Limburgers nauwelijks met elkaar omgingen, terwijl er in de praktijk juist veelvuldige contacten tussen hen bestonden. Limburg was destijds een standenmaatschappij met een sterk hiërarchisch karakter. Deze katholieke gezagsdragers waren slecht op de hoogte van het alledaagse leven van mensen uit andere sociale lagen, maar wierpen zich wel op als vertolkers van hun gedachten en wensen.

De wijze waarop Schreinemacher zich had uitgedrukt, aldus Van Sonsbeeck, ging ook hem te ver, maar hij zag geen redenen voor ernstige maatregelen. Hij stelde de minister voor hem een schriftelijke reprimande te geven. De minister ging akkoord en daarmee was deze kwestie afgehandeld.⁶⁴ De eveneens joodse Maastrichtenaar Karel Hertzdahl, die na de bevrijding bij het Militair Gezag in Brussel werkte en de situatie van nabij kende, bevestigde recentelijk nog eens de onschuld en de onterechte behandeling van Von Geldern. Daarnaast benadrukte ook Hertzdahl de kloof die er bestond tussen de houding en reacties van de politieke gezagsdragers en die van de bevolking:

'Het gaat hier dus om de politiek. Dat leefde niet bij de bevolking. Wij hadden daar verder geen problemen mee, dat moet je dus goed uit elkaar houden, de macht van de Rooms Katholieke staatspartij en de houding van de bevolking. (...) Schreinemacher vertegenwoordigde een bepaalde stroming. Men was gechoqueerd dat er een jood op die positie zat. Het was in die tijd ondenkbaar dat een jood bijvoorbeeld griffier van de Provinciale Staten zou zijn en hier reageerde men dus ook zo op. Het gaat dan vooral om de politiek'.⁶⁵

⁶³ Ibidem, zie met name de brief van 26 juni 1945.

⁶⁴ Ibidem. In deze brief van 26 juni vermeldde hij verder dat de uitlatingen van Schreinemacher 'de kwalificatie minder kiesch en tactvol' verdiende. In de toekomst diende hij zich 'te onthouden van het bezigen van dergelijke, voor een deel van ons volk kwetsende uitdrukkingen'.

⁶⁵ Gesprek en correspondentie van de auteur met Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hij werkte destijds bij de afdeling Documentatie Zuivering van het Militair Gezag.

In hoeverre was het een incident? De laatste opmerking van Hertzdahl duidt er al op, dat joden ook geweigerd werden als griffier van de Provinciale Staten. Er ontstond grote consternatie toen joden na de bevrijding van het zuiden een plaats wilden verwerven binnen machtsposities in de politiek. Dat werd niet geduld. Als vanouds was er op het politieke niveau sprake van structurele uitsluiting. Dit gold overigens niet alleen voor joden, maar ook voor socialisten en protestanten. In die zin zou men wellicht eerder kunnen spreken van rooms exclusivisme. Maar tegenover joden namen de argumenten wel een specifieke vorm aan en werd teruggegrepen op vanouds bestaande antisemitische stereotypen. Joden zouden heerszuchtig zijn en men zou moeten waken voor het gevaar van een joodse overheersing.⁶⁶

Terugkeer van joodse Limburgers: reacties en hulp van instanties

Op politiek niveau was er in Limburg dus sprake van structurele uitsluiting van joden, zowel binnen provinciale als gemeentelijke instanties. Ze hadden er dus ook geen vertegenwoordigers en dat bleek na de bevrijding in hun nadeel te werken. Van belang was verder dat de burgemeester via het Besluit Vordering Woonruimte na de bevrijding de macht had om naar eigen inzicht mensen aan een woning te helpen. Dat leidde tot een zekere willekeur. In sommige plaatsen, zoals in Maastricht, maar meestal ook in Heerlen, kregen joden bij terugkomst hun eigen woning meestal direct terug, in andere ontstonden er problemen.

De familie Hertzdahl en Wesley uit Maastricht konden na een grondige schoonmaak weer als vanzelfsprekend terug naar hun eigen huis. Tijdens de oorlog hadden er Duitsers in gezeten. Ook diverse families uit Heerlen vermeldten dat de burgemeester er direct na hun terugkomst voor zorgde dat ze hun woning terugkregen, maar dat gold niet voor iedereen. Aangezien Silvain Hertzdahl tijdens zijn onderduik in Brussel was verraden, gedeporteerd en vergast, bleef Evelina Hertzdahl en haar twee dochters alleen over. Moeder Hertzdahl keerde terug uit Auschwitz, haar dochters hadden in België ondergedoken gezeten. De burgemeester vond hun huis te groot voor drie personen en wilde hen elders onderbrengen, zodat leden van het Amerikaanse leger er konden verblijven. De Amerikanen hoorden ervan en vonden dit onbillijk, zij verzochten de burgemeester om voor henzelf een ander onderkomen te zoeken.⁶⁷

Vooral in het dorp Beek moesten joden veel moeite doen om hun eigen huizen terug te krijgen. Sommigen lukte het met juridische hulp van advocaten na anderhalf à twee jaar. Ber Meier, veehandelaar en slager, zou zijn huis met de erin gevestigde slagerij nooit meer terugzien. Dat was in de oorlog aan een andere Beekse slager toegewezen, omdat diens bedrijf door een bombardement was vernietigd. Na de bevrijding was deze slager niet bereid te vertrekken,

⁶⁶ Gans laat eveneens zien hoe oude, bestaande stereotypen zich hechten aan nieuwe situaties, zie Gans, 'Antisemitische stereotypen', aldaar 316. Zie voor de houding tegenover socialisten onder meer: A. Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1992* (Nijmegen 2001).

⁶⁷ Gesprekken en correspondentie van de auteur met de gezusters H., respectievelijk 9 augustus en 6 oktober 1999, en met mevrouw H., 21 september 1999.

ondanks een gerechtelijk bevel, waarin stond dat hij het huis op 1 mei 1946 diende te verlaten. Ziek en moe van het procederen besloot Meier tenslotte in 1949 tot de aankoop van het huis, dat hem door de burgemeester was toegewezen. Hij bouwde er nieuwe stallen bij voor de veehandel, die hij inmiddels weer had opgebouwd. Lang zou Meier daar geen plezier van hebben, want vier jaar later overleed hij. Pas nadat de andere slager een ander huis had laten bouwen in 1956, verliet hij het huis. Toen verkocht Meiers echtgenote het.⁶⁸

De burgemeester gebruikte zijn macht niet om joodse dorpsgenoten te helpen. Illustratief voor de houding van burgemeester en gemeentebestuur is eveneens de geringe hulp bij het rechtsherstel van een huis van de familie Wolf/Mennens, én die tegenover de joodse huurders van dit huis. Joseph Wolf had zijn huis tijdens de bezetting voor een te goedkope prijs verkocht aan de NSB-burgemeester van Beek. Deze had het op zijn beurt doorverkocht aan de Beekse NSB'er B. Wolf werd gedeporteerd en vermoord; zijn familie en erfgenamen, de families Wolf en Mennens, eisten na de oorlog rechtsherstel. Het gemeentebestuur raadpleegde eerst een juridisch adviseur met de vraag of het er nog verantwoordelijk voor was. Na een bevestigend antwoord werd in december 1947 besloten medewerking te verlenen aan het rechtsherstel. Het duurde echter nog tot 1951 voordat de kwestie was opgelost. Het kostte de erfgenamen de nodige moeite om hun rechten te bevechten. De kleindochter van Joseph Wolf zegt hierover: 'Mijn vader zorgde ervoor dat de NSB'er moest betalen. Hij was fanatiek en wilde dat per se; daar heeft hij echt voor gevochten'.⁶⁹

Wolf had zijn huis vóór de bezetting verhuurd aan het in 1933 uit Duitsland gevluchte gezin Kanarek, dat er ook een winkel runde. Na de bevrijding ging Johanna Kanarek terug naar haar huis, samen met haar dienstmeisje. Haar echtgenoot was inmiddels in 1942 aan een ziekte overleden. Haar zoon was nog korte tijd bij haar, maar stierf op 15 maart 1945 aan een longontsteking. Het huis waarin ze terugkeerde, was echter inmiddels eigendom van de eerder genoemde B. Deze keerde op 31 mei 1947 - na korte tijd geïnterneerd te zijn geweest - terug met zijn gezin. Het huis werd toen in tweeën gesplitst door golfplaten. Zeven jaar lang woonde de familie B. samen in hetzelfde huis met Johanna Kanarek. De ruzies tussen Johanna Kanarek en de familie B. waren bekend in Beek. De politie kwam er diverse keren aan te pas. B. zette in een brief van 28 november 1947 aan burgemeester en wethouders zijn standpunt over de conflicten uiteen en suggereerde dat Bekenaren partij kozen voor de Kanareks. Mevrouw Kanarek zou volgens hem niet voldoende gas, water en licht betalen

⁶⁸ Alfred Benedik en Louis de Leeuw schreven eerst brieven aan het Militair Gezag en deden daarna een beroep op juridische hulp. Ze bevochten met hun advocaten het recht om in hun eigen huis te mogen terugkeren. Het lukte hen na anderhalf a twee jaar. Zie de correspondentie hierover in het Gemeente Archief van Beek (GAB), Secretariaarchief inv. nr. 1.778.545 en 2.07.352, en: Notulen van vergaderingen van gemeentebestuur en gemeenteraad. J.J. van Sonsbeeck was burgemeester 1937-1941 en van september 1944-september 1946, daarna P.J.M. Minkenbergh. Zie ook: gesprek van de auteur met mevrouw M., 19 augustus 1999.

⁶⁹ Ibidem. Het rechtsherstel betrof verder de verrekening van huur van andere huizen van deze families.

en hij beschuldigde haar onder andere van het in beslag nemen van zijn haard en een fornuis. Haar zoon Frans zou direct na de bevrijding hun meubels hebben verkocht: 'Ik geef niets om mijn meubilair, dat is weggegeven aan Nederlandse oorlogsslachtoffers (...), maar (...) dat een Rijksduitse onderdaan, al is 't dan een Jodin, wordt bevoordeeld ten koste van een eerlijke, hard werkende Nederlander, al is hij dan politiek verkeerd georiënteerd geweest, is en blijft een blamage'. In plaats van christelijke naastenliefde en vergevingsgezindheid kreeg hij te maken met 'geniepig tegenwerking en kleinburgerlijke negering', zo klaagde hij verder.⁷⁰ Er kwam geen oplossing. Pas nadat Johanna Kanarek in april 1954 een huis kocht, kwam er een einde aan deze bizarre situatie.

Waarschijnlijk hadden mensen met een eigen woning het relatief wat makkelijker dan zij die een huis huurden. Limburg heeft, meer dan het westen, een traditie waarbij mensen huizen kopen. Met uitzondering van de vluchtelingen die er zich in het Interbellum vestigden, bezaten ook joden meestal een eigen huis. Tijdens de bezetting namen Duitsers of NSB'ers een groot deel van de joodse huizen in bezit. Na de bezetting kwamen ze meestal weer in handen van de oorspronkelijke bewoners of hun erfgenamen. Als er Duitsers of NSB'ers in hadden gewoond, stonden hun eigen meubels er vaak nog in, soms stonden er ook meubels van de bezetters in of kregen terugkerende repatrianten meubels van NSB'ers uit opslagplaatsen toegewezen. Toen de Kanareks op hun oude adres terugkeerden, waren hun meubels verdwenen en mochten zij gebruik maken van de meubels van het gezin B. Maar dit gezin kwam na korte tijd samen met hen in één huis te wonen en toen ontstonden de conflicten.⁷¹

De houding en reacties van officiële instanties varieerden al naar gelang de instantie of persoon die er het gezag uitoefende. Dat gold niet alleen voor de huisvesting, maar ook bij het toekennen van uitkeringen of leningen. Het Herstelfonds, opgericht in 1940 om slachtoffers te helpen, wilde na de bevrijding ook joden ondersteunen. Het sloot stateloze joden echter uit. In Maastricht bleven zij dan ook verstoken van de hulp van dit fonds. Maar niet alle gemeenten volgden de instructies. Het Herstelfonds in Heerlen verstreekte toch geld via dit fonds. In andere plaatsen kregen ze hulp via het Burgerlijk Armbestuur. De

⁷⁰ Brief van B., 28 november 1947 in GAB, Secretarieearchief, inv. nr. 1.778-545. Kanarek had volgens het Beheersinstituut weliswaar recht op haard en fornuis, omdat de hare waren verdwenen, maar B. vond dat een belachelijke regeling. Kanarek had slechts oude spullen gehad en nu pronkte zij met zijn luxe meubilair. Volgens het woningregister van het GAB woonde de familie Kanarek er van september 1944 tot 26 april 1954; mevrouw Kanarek kocht toen een ander huis in dezelfde straat. De Beekse familie B. woonde er eerst van 10 oktober 1942 tot 15 augustus 1946 en daarna vanaf 31 mei 1947. Adolf en Johanna Kanarek vluchtten in 1933 met hun zoon en dienstmeisje vanuit Stommeln (bij Keulen) naar Beek. Het politiearchief was helaas niet aanwezig bij de gemeente Beek, maar diverse mensen herinneren zich de ruzies. Zie onder meer: Gesprek met mevrouw M., 24 november 1999.

⁷¹ Ibidem, en: Gesprekken en correspondentie met onder andere Hertzdahl, 15 oktober 1999, en Wesley-Goldschmidt, 9 oktober 1999 uit Maastricht, F. Bloemgarten, 17 augustus 1999, Bock 17 augustus 1999 en de gebroeders Silber, 11 oktober 1999 en 6 januari 2000 uit Heerlen, en de heer C., 5 oktober 1999 uit Neerbeek. In Limburg kochten niet alleen de beter gesitueerden huizen, ook middenstanders, arbeiders en mijnwerkers. Bedrijven stimuleerden dit. Zo verstreekte de leiding van de Staatsmijnen (DSM) subsidies aan haar personeel om huizen te bouwen.

gemeente Heerlen stelde eveneens voor subsidie te geven aan de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek, zodat deze joodse slachtoffers kon helpen. Of dit ook daadwerkelijk gebeurde, heb ik niet kunnen achterhalen.⁷²

Hulp verliep destijds voor een belangrijk deel via de verzuilde kanalen en men ging ervan uit dat joden ondersteund dienden te worden door joodse organisaties. Vooral het CIB hielp vele joden in Maastricht en omgeving met uitkeringen, dan wel 'bijsteun' of hulp in de vorm van goederen. Zoals we zagen, kreeg dit comité vlak na de bevrijding tienduizend gulden van de regering voor steun aan oorlogsslachtoffers. Daarnaast ontving dit comité geldelijke bijdragen via de Joodse Coördinatie Commissie in Eindhoven van de American Jewish Joint Distribution Committee. Meubels van de Commissie Voorzieningen Limburg (COVOLI) werden eveneens verdeeld via het joodse comité. De Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek steunde joden in Heerlen en omgeving. In een aantal situaties werkten de joodse comités samen om slachtoffers zo goed mogelijk te helpen.⁷³

De wijze waarop de bestaande regelingen werden gehanteerd, varieerde dus per gemeente. Het hing voor een belangrijk deel af van de welwillendheid en creativiteit van de betreffende gezagsuitvoerders.⁷⁴ Na de oprichting van het District Bureau Voor Oorlogsslachtoffers in mei 1945 konden slachtoffers, ook stateloze joden, terecht bij deze organisatie. Deze organisatie verving in Limburg de hulp die tot dat tijdstip door het Herstelfonds werd verstrekt.

Terugkeer van joodse Limburgers: reacties en hulp van familie, vrienden en bekenden

De wijze waarop teruggekeerde of opgedoken joden door familie, vrienden of bekenden werden opgevangen, was heel verschillend. Sommige joden werden met open armen ontvangen en kregen al hun bezittingen terug, andere kregen te maken met onverschilligheid of vijandigheid. Net als elders in Nederland

⁷² Zie voor de regeling van Mr. Batta voor het Herstelfonds (ook bekend onder KB E 88) Gouvernementsgebouw, Archief Provinciale Staten, inv.nr. 3179, en: RAL, MG, doos 4870, nr. 136. Het gemeentebestuur van Heerlen meldde eerst in een verslag van januari 1945 dat het stateloze joden niet kon helpen via het Herstelfonds. Later verstrekte het toch hulp. Zie enkele brieven van Emile Wijngaard, voorzitter van het CIB van 5 en 7 april 1945, in: GAM, NIHM, inv.nr. 306 en 307. Volgens deze brieven hielp het Herstelfonds in Heerlen ook 'niet-Nederlanders' (deze informatie ontving hij via Sam Eisenmann van de Joodse Hulpcommissie in Heerlen). Hij probeerde Batta over te halen dit ook in Maastricht te doen. Verder blijkt dat joden in Obbicht en Papenhoven steun kregen van het armbestuur. In een brief van de gemeente Heerlen wordt voorgesteld steun te geven aan de Joodse Hulpcommissie, zie: NA, MG, inv.nr. 1091. Niet overal werd categorisch geweigerd om stateloze joden te helpen en niet alle geld van het CIB ging op aan hulp aan stateloze joden, zoals Brasz beweert in: 'Bevrijdingsjaren', XIX.

⁷³ Idem, en: GAM, NIHM, inv. nr. 304-313.

⁷⁴ Opnieuw blijkt dat men in Beek weinig welwillend tegenover hulp aan joden stond. Kanarek vroeg bijvoorbeeld een voorschot van duizend gulden aan het gemeentebestuur om weer met haar winkel te kunnen beginnen. Het gemeentebestuur kende het geld niet toe en gaf als reden dat haar zoon kostwinner zou zijn. Een merkwaardige opmerking omdat haar zoon na zijn onderduik in militaire dienst ging om het land te helpen bevrijden. Hij kreeg daarvoor nog speciale toestemming van de burgemeester van Maastricht, omdat hij stateloos was. GAB, Notulen gemeentebestuur: Notitie van 18 januari 1945; en: Gesprek met Hennekens, 4 november 1999.

gaven joden aan vrienden en bekenden spullen in bewaring, maar waren deze eigendommen bij hun terugkomst vaker 'verdwenen'. In de literatuur worden mensen die zich schuldig maakten aan het achterhouden van joods bezit 'bewaariërs' genoemd. Ze zagen hun vroegere vrienden liever niet terug of 'kenden hen niet meer'.⁷⁵

Fränzi en Emile Wesly waren ondergedoken in de omgeving van Heerlen. Hun twee kinderen zaten elders op verschillende adressen. Hun zontje werd verraden, gedeporteerd en in Auschwitz vermoord. Na de bevrijding keerden de Wesly's terug naar Maastricht. Al hun bezittingen hadden ze bij verschillende vrienden en kennissen ondergebracht (zeventien families in totaal) en bijna alles kregen ze terug. Van de gemeente of andere instanties kregen ze geen hulp, wel van vrienden en bekenden: 'We hebben vooral hulp gehad van particulieren, onze vrienden, niet van het gemeentebestuur of andere instanties. De burens waren heel blij dat we terug waren. Die waren zo hartelijk. De mensen, waarmee wij bevriend waren, die vonden het allemaal fantastisch dat we terug waren'. Emile Wesly handelde in vee en kwam na de oorlog bij een zakenrelatie in Ter Mare (bij Margraten). De boer reed met zijn paard en wagen door het dorp en riep: 'Mielke is terug, Mielke is terug'.

Hun bezittingen, ondergebracht bij zeventien verschillende families, kregen ze vrijwel allemaal terug. 'We waren gewend in de Roomse kringen. Men heeft ons overal geaccepteerd. We hebben nooit ergens last van gehad. (...) We hadden een goede vriendenkring en we hadden geen instanties nodig. Je leefde toen ook anders. Mijn man heeft toen via het CIB veel mensen geholpen, maar wij hebben zelf geen hulp gehad'. Karel Hertzdahl wijst eveneens op de positieve houding van vrienden en kennissen: 'Je hebt je eigen kennissenkring. We kregen alleen positieve reacties. (...) De enige joodse familie die wij frequenteerden was de familie Frank en die zat toen al in Amerika. Voor de rest waren het katholieken en protestanten. Onze familie woonde hier al generaties lang en was erg geïntegreerd. We hadden veel sociale contacten'. Eva Salmang, die in 1936 met haar ouders vanuit Aken naar Maastricht vluchtte, schrijft over hun terugkeer: 'De burens waren stomverbaasd, maar blij ons onmiddellijk na de bevrijding terug te zien. (...) Diegenen die niet blij waren, toonden het niet'.⁷⁶

Ook de familie Meier uit Beek, die geen goede ervaringen had met de burgemeester, was blij met de reacties van dorpsgenoten. Meier plaatste twee dankbetuigingen in *De Nieuwe Mijnstreek* van 13 oktober 1944. Hij bedankte hierin het echtpaar uit Beek dat hen liet onderduiken, plaatsgenoten die hen gelukwensden bij de bevrijding en de mensen die hun spullen hadden bewaard en 'uit de klauwen van de moffenbenden' hadden gered.⁷⁷ De familie Meier had - evenals de Kanareks - negatieve ervaringen met de instanties, maar kon goed opschie-

⁷⁵ Hondius, *Terugkeer*, 155-159.

⁷⁶ Gesprekken en correspondentie van de auteur met Wesly-Goldschmidt, 9 oktober 1999, Hertzdahl, 15 oktober 1999, en Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999. De familie Wesly woonde al generaties lang in Maastricht. Fränzi Wesly-Goldschmidt, afkomstig uit Halberstadt en in 1935 getrouwd met Emile Wesly, voelde zich hier thuis.

⁷⁷ Deze dankbetuigingen staan in Jansen e.a., *Joods Beek*, 106.

ten met andere Bekenaren en voelde zich thuis in Beek.⁷⁸ In Heerlen kregen joden bij hun terugkeer te maken met zeer uiteenlopende reacties. 'We dachten dat jullie niet meer terug zouden komen en vergast zouden zijn', kreeg de familie Horn te horen toen ze de in bewaring gegeven spullen bij kennissen wilde ophalen. Al was deze veronderstelling onjuist gebleken, hun bezittingen kregen ze niet terug.⁷⁹ De familie Hertzdahl kreeg te maken met een mengeling van reacties: hartelijkheid, onverschilligheid, bewariërs en de wrange opmerking 'hebben ze jullie niet vergast'. Op een door Evelina Hertzdahl geplaatste overlijdensadvertentie van haar man volgden nauwelijks reacties. Dit was des te schokkender omdat haar man voor de bezetting een gezaghebbend en bekend persoon in Heerlen was, van wie onder meer bekend was dat hij arme (katholieke) gezinnen financieel ondersteunde.⁸⁰

Gerschon en Mirla Silber waren in 1933 met hun kinderen uit Polen naar Nederland gevlucht en hadden zich in Heerlen gevestigd. Twee zonen, Salomon en Cahanan, doken in december 1942 onder, de ouders ruim drie maanden later. De derde zoon Abraham werd via Westerbork gedeporteerd, maar overleefde de oorlog in verschillende concentratiekampen. Salomon Silber hield een dagboek bij waarin hij op 13 oktober 1944 schreef: 'Toen we ons voor het eerst sinds twee jaar naar onze oude woonplaats begaven, werden we door al onze kennissen en burens op een hartelijke wijze ontvangen en begroet'. De vrienden van de familie Silber, katholieken en protestanten, aarzelden niet om de schaarse etenswaren te delen. Mensen ontvingen hen met opmerkingen als 'Godzijdank dat u de verschrikkingen hebt doorstaan'. Abraham Silber ondervond ook negatieve reacties. Enkele vroegere vrienden draaiden hun hoofd om toen ze hem na de bevrijding tegenkwamen.⁸¹

Hulp bij het opbouwen van bedrijven en het verkrijgen van banen verliep vaak niet via officiële instanties, maar middels reeds voor de oorlog bestaande netwerken van familie, vrienden, collega's en/of bekenden. Joodse Limburgers die voor de oorlog een goede positie hadden, konden zich het makkelijkst redden. Sommigen hadden nog eigen bronnen van inkomsten, anderen konden geld lenen van vrienden of bekenden. De minste problemen hadden mensen uit de hogere echelons van de maatschappij. Ze hadden vaak een netwerk waarop ze konden terugvallen of hadden banen waarin ze node gemist konden worden. De uit Aken afkomstige hoogleeraar Hermann Salmang had sedert 1935 bij aardewerkfabriek de Sphinx in Maastricht gewerkt. Tijdens de bezetting dook hij onder. De directeur van de Sphinx liet hem elke maand door een koerier een

⁷⁸ Gesprek van de auteur met mevrouw M., 24 november 1999.

⁷⁹ Gesprek van de auteur met mevrouw H., 21 september 1999.

⁸⁰ Gesprekken en correspondentie met de zusters H., respectievelijk 9 augustus en 6 oktober 1999; Hekker, *Zeven eeuwen*, 86. Wolf & Hertzdahl schonk tijdens het Interbellum communiejurkjes aan arme meisjes. In 1998 stelde Fiet van Rooij (*Joden in Heerlen*) de gemeente Heerlen voor om alsnog een straat te vernoemen naar Hertzdahl voor zijn verdiensten op sociaal gebied, hetgeen inmiddels is gebeurd. Zie de brief van de gemeente Heerlen, 7 april 1998 (in bezit van de auteur).

⁸¹ Gesprek en correspondentie van de auteur met de gebroeders Silber, 21 oktober 1999 en 6 januari 2000.

bedrag bezorgen. Na de oorlog was zijn baan weer meteen beschikbaar. Emile Wijngaard kreeg zijn functie als mededirecteur/procuratiehouder bij de firma Pagnier, Fils & Co weer terug. Het verhaal van de arts Max Rens, getrouwd met een katholieke vrouw uit Beek, is eveneens een voorbeeld van de wijze waarop familie- en vriendennetwerken een rol speelden bij het verkrijgen van werk. Na zijn terugkeer uit Dachau kon hij direct aan de slag als assistent van de eerder genoemde ziekenhuisdirecteur Mendes de Leon. Zijn vrouw werkte inmiddels als verpleegster in de opvang in Maastricht en zorgde ervoor dat haar man direct na terugkomst bij Mendes kon beginnen.⁸²

Ook de familie Hertzdahl deed geen beroep op instanties en kon zich redden dankzij resterend familiekapitaal. Tegelijkertijd blijkt uit hun geschiedenis hoe pijnlijk het verlies van familieleden was, zowel voor hen persoonlijk als voor hun bedrijven. De Hertzdahls hadden vóór de oorlog drie grote bloeiende kledingwinkels (en ateliers) in Sittard, Heerlen en Maastricht onder de naam N.V. Kleedingmagazijnen Wolf & Hertzdahl, een familiebedrijf, geleid door vier directeuren. Hoewel het bedrijf voor een deel was leeggeroofd, kon het na de bevrijding worden voortgezet. Hun aandelen kregen ze terug; deze waren weliswaar bij Liro ingeleverd, maar niet verkocht. Ook verkregen zij inkomsten uit de verhuur van hun huizen, waardoor ze zich financieel wel konden redden. Maar een grote klap voor de familie en het bedrijf was dat twee initiatiefrijke directeuren, Victor Hertzdahl uit Maastricht en zijn broer Silvain uit Heerlen vergast waren. Het bedrijf was in deze plaatsen beroofd van zijn daadkrachtige leiding en familieleden die wel terugkeerden uit Auschwitz of de onderduik hadden het uiteraard erg moeilijk.⁸³

Een voorbeeld van een middenstander die alles kwijt was en zonder hulp van instanties zijn bedrijf opnieuw trachtte op te bouwen is de eerder genoemde veehandelaar Meier uit Beek. Hij had goede contacten met de veeboeren, waar hij voor de oorlog mee handelde. Hij was er kind aan huis en leende zeer waarschijnlijk geld van hen om opnieuw te kunnen beginnen. Hij ging samenwerken met Alfred Benedik, wiens familieleden niet terugkeerden uit het kamp. Samen probeerden zij via hard werken hun plaats in de maatschappij terug te veroveren. Na het overlijden van Meier in 1954 zette Benedik de zaak voort.⁸⁴ Silber trok voor de oorlog met zijn zonen rond in Heerlen en omgeving om zijn textielwaren uit te venten. Hij kon via een joodse hulporganisatie wel hulp krijgen, maar

⁸² Gesprekken en correspondentie van de auteur met Rens, 12 november 1999, de heer W., 15 augustus 1999, en Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999; Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 22, 24 en 26.

⁸³ Gesprek van de auteur met Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hij specificeerde de gang van zaken als volgt: 'Wolf en Hertzdahl was een Naamloze Vennootschap. In september 1941 werden de vier directeuren door het Reichscommissariat ontslagen en werd er een Verwalter (Gerwich) aangesteld. Die is er tot het einde geweest. Hij woonde in Aken. Joden moesten alle aandelen inleveren en mijn vader heeft dat ook gedaan, voor zover die er waren bij de Nederlandse Handelsmaatschappij, alsmede de aandelen van Wolf en Hertzdahl die hij bezat. De aandelen van N.V. Kleedingmagazijnen Wolf & Hertzdahl zijn wel bij Liro ingeleverd. Ze zijn echter niet door Liro verkocht, maar na de oorlog teruggekeerd, zodat rechtsherstel niet nodig was'. Hertzdahl (geboren in 1924) zelf was destijds een jongeman van 20 jaar.

⁸⁴ Gesprek en correspondentie van de auteur met mevrouw M., 24 november 1999.

wilde die niet. Samen met zijn zonen verdiende hij vlak na de bevrijding zijn brood via de werkverschaffing. Daarna vormde hij een compagnonschap met de weduwe Kersten en werkten ze samen in de textielzaak 'Herenmodemagazijn Record'.⁸⁵ Joodse Limburgers hoorden voor een klein deel tot de hogere standen en voor het overgrote deel tot de middenstand. Zeer waarschijnlijk verkeerden zij, die hier niet toe kunnen worden gerekend, in de moeilijkste situatie.

Zeer kwetsbaar na de bevrijding waren vooral de kinderen. Soms hadden ze vooral last van concentratiestoornissen. Als ze achter waren geraakt en met veel jongere kinderen in één klas kwamen te zitten, was het des te moeilijker. Verschillende geïnterviewden vertellen dat ze slecht werden opgevangen. Leerkrachten toonden weinig begrip voor hun situatie en ze werden bovendien gepest door de andere kinderen. Mevrouw M., geboren in 1938, had het na de onderduik als kind erg moeilijk. Ze was tijdens de bezetting gescheiden van haar ouders ondergedoken en had hen erg gemist. In 1944 was ze zes jaar en ging ze naar een katholieke lagere school in Beek: 'Na de onderduik weer leren was heel moeilijk, en ook de kinderen. Kinderen kunnen hard zijn. Ze schelden je uit voor jood. Niet de volwassenen, maar de kinderen'. Nadat haar vader haar naar de vierde klas van de openbare school in Geleen stuurde, ging het beter.⁸⁶

Ook mevrouw H., geboren in 1935, was negen jaar na de onderduik. Ze had zowel slechte ervaringen op de katholieke school als op de Nutsschool in Heerlen. 'Ik was de enige oudere leerling in de klas; ik werd gepest en uitgelachen. Je stond daar als onbenuilig stom kind. Leerkrachten deden daar ook niets mee. Je probeert het, maar elke schooldag is een ellende. Je bent een kind van 10 jaar en je hebt al zo veel meegemaakt, je dwaalt af (...). Niemand had er aandacht of begrip voor'. Ze lieten haar maar overgaan op de Nutsschool en waren blij als ze haar kwijt waren. In een volgende klas kreeg ze een leerkracht waarvan de vader bij de NSB had gezeten. 'Alles wat ik deed was verkeerd; als er iets was, had ik het gedaan. Hij heeft linialen op mij stuk geslagen. Ik had het altijd gedaan en werd geslagen'. Toen ze daarna naar de katholieke huishoudschool ging was het al niet veel beter. Pas nadat ze was overgestapt naar de protestantse huishoudschool werd ze bijgespijkerd omdat ze begrip hadden voor haar situatie en kreeg ze een aangepast examen.

⁸⁵ Silber, *Een joods gezin*, 171 en 174. Alleen voor zijn zoon Abraham die uit een kamp kwam, accepteerde hij steun. In het dossier van Abraham Silber vond ik ook brieven over het compagnonschap met de weduwe Kersten, zie Stadsarchief Heerlen (SAH), Secretariaatsarchief, inv.nr. 5222. Abraham Silber kreeg via het DBVO en de gemeente Heerlen financiële steun voor zijn herstel van tbc in diverse sanatoria en voor zijn omscholing van monteur tot textielverkoper. Daarna ging hij in de zaak van zijn vader werken. Er zijn meerdere voorbeelden te geven van middenstanders die hun zaak vanaf het begin met hard werken weer opbouwden. Hulp kwam vooral (en wilde men soms ook alleen maar) van de eigen omgeving, meestal familie of vrienden.

⁸⁶ Gesprekken van de auteur met respectievelijk mevrouw H., 21 september 1999 (Heerlen), en M., 24 november 1999 (Beek). Ook de heer D. (Maastricht, 6 oktober 1999) vertelde over problemen, die hij en vooral zijn zussen (die in klassen terechtkwamen met jongere kinderen) na de bevrijding op school hadden. Ook zij hadden concentratieproblemen en kregen weinig begrip en steun van leerkrachten en schoolomgeving.

*Jan de Vos sr en koningin Juliana op inspectie.
Foto: archief mevrouw M.Chambille-de Vos, Maastricht, niet gedateerd.*

Joodse kinderen die voor de oorlog gewend waren met katholieke kinderen om te gaan, wijzen op de verschillen met de naoorlogse tijd. Enkele respondenten merkten op dat ze vóór de oorlog als kinderen geen verschil merkten: 'Ik zat wel op een katholieke school en men wist dat ik joods was, maar daar merkte je weinig van in het sociale leven. We hadden vooral contact met mensen in de omgeving en niet met joodse mensen'. En: 'Vóór de oorlog heb ik wel een leuke jeugd gehad in Heerlen. (...) Ik zat op de Nutsschool en speelde op school en straat met iedereen. Ik wist niet wat joods was'. Toen de oorlog uitbrak mocht Elsje, een vriendinnetje, niet meer met haar spelen. 'Ze schold me uit voor vuile jodin; dat had ze zeker van haar ouders gehoord'.⁸⁷

Sommige kinderen bleven na de bezetting nog naar school gaan onder een valse naam of kregen tijdens of vlak na de oorlog extra lessen van vrienden of bekenden. Zij hadden de minste problemen.⁸⁸ Tieners die hun middelbare school bijna hadden afgemaakt, kregen bij aanvraag het diploma bij Koninklijk Besluit van de Minister van Onderwijs. Hier werd wel rekening gehouden met de bijzondere omstandigheden.⁸⁹

Tot slot: antisemitisme, gemêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten

De wijze waarop (joodse) repatrianten in de centra werden opgevangen, hing voor een belangrijk deel af van het tijdstip waarop ze arriveerden. In de periode vóór eind april en na juli zal die over het algemeen beter zijn geweest dan in de periode tussen mei en juli toen de opvang in een crisis verkeerde. De opvang in het algemeen en van joden in het bijzonder was verder afhankelijk van de instantie, waarmee ze bij aankomst te maken kregen. De leiding van het Militair Gezag in Limburg gedroeg zich bureaucratisch, formalistisch en weinig daadkrachtig. De leiding van het Militair Gezag werd daarnaast gehinderd door de regelingen van het ministerie van Justitie en de daaronder ressorterende grensbewaking. Maar het Militair Gezag bleek soms 'problemen' ook met graagte op deze instantie af te schuiven. Hierdoor kwamen de eerder genoemde stateloze joden, met name in Vilt en Mamelis, in een zeer slechte situatie te verkeren. Het optreden van de (leiding van de) grensbewaking in Limburg was zeer dubieus. Hoe het kwam dat statelozen de ene keer op het station in Maastricht en de andere keer onder de hoede van de grensbewaking terecht kwamen, is niet meer

⁸⁷ Gesprekken van de auteur met respectievelijk mevrouw H., 21 september 1999, en P., 23 september 1999. S. Leydesdorff wijst er overigens in *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987) op, dat mensen soms de neiging hebben om ervaringen van voor de oorlog te romantiseren.

⁸⁸ Gesprek van de auteur met de heer C., 5 oktober 1999, en mevrouw W., 6 november 1999. De heer C. kreeg na de bevrijding bijles van het echtpaar dat zijn ouders onderduik had verschaft, met name van mevrouw Schmitz. Mevrouw W. ging aanvankelijk nog naar school tijdens de oorlog. Nadat het te gevaarlijk werd, leerde ze thuis. Haar onderduikouders, zelf werkzaam in het onderwijs, waren streng en dwongen haar elke dag te leren.

⁸⁹ Correspondentie en gesprekken van de auteur met respectievelijk Salmang, 18 juli en 22 augustus 1999, en Hertzdahl, 15 oktober 1999. Hertzdahl kreeg tijdens de oorlog hulp van de rector en een leraar van zijn voormalige school (het stedelijk gymnasium) om zich voor te bereiden op het staatsexamen.

te achterhalen. Wel is duidelijk dat er binnen het Militair Gezag, met name tussen Drost en Bus, tussen de beleidsmakende en de uitvoerende instantie meningsverschillen bestonden over de opvang van joden. De 'Club van Maastricht' ging haar eigen gang en liet (stateloze) joden die via Maastricht arriveerden, onderbrengen in het centrum van Jan de Vos in de Lenculenstraat. De club had goede contacten met het CIB en werkte er regelmatig mee samen.

Het CIB speelde een zeer actieve rol bij het bestrijden van misstanden. Het zorgde ervoor dat de pleidooien van Schreinemacher niet onopgemerkt bleven en kaartte wantoestanden in Vilt aan bij leidinggevende Amerikanen. In beide gevallen werden de kwesties onder de aandacht gebracht van de hoogste instanties, respectievelijk de regering (minister Burger) en het Militair Gezag. Daarnaast verschaftte het CIB materiële en financiële hulp en bemiddelde het bij de opvang van repatrianten in joodse gezinnen. Ook de Joodse Hulpcommissie voor de Mijnstreek zette zich in voor hulp aan joodse repatrianten. Beide instanties informeerden elkaar ook over de wijze waarop hulp kon worden gezocht. Gaf het Herstelfonds in Heerlen wel hulp aan statelozen in tegenstelling tot dit fonds in Maastricht, dan zochten ze samen naar andere mogelijkheden.

Zuid-Limburgse joden hadden bij hun terugkeer in hun dorpen en steden zeer verschillende en gemêleerde ervaringen. Voor een deel hingen die samen met de positie die ze hadden in de tijd voor de bezetting. Hoe hoger op de maatschappelijke ladder, hoe groter de kans dat ze goed werden opgevangen, en hoe geringer de kans dat ze te maken kregen met antisemitisme. Hoe makkelijker ze ook konden terugkeren binnen het economische en sociale netwerk van vóór de oorlog. Stonden ze wat lager op die ladder, dan dwongen mensen respect af via hard werken en/ of het van de grond af aan opbouwen van een zaak. Binnen de vrije beroepen (arts, advocaat) of de commercie (fabrikant, winkelbedrijf) hadden ze vaak een respectabele positie. De plaats op de maatschappelijke ladder bepaalde binnen de hiërarchische standenmaatschappij in sterke mate iemands positie. Waarschijnlijk kwamen mensen uit de lagere echelons in de moeilijkste situatie, maar hiervan heb ik weinig voorbeelden kunnen vinden.

Behalve de plaats op de maatschappelijke ladder was de mate van integratie mede bepalend voor de houding van de bevolking en de ervaringen van de repatrianten bij terugkomst in hun woonplaats. Uit dit onderzoek blijkt dat deze integratie onder meer tot uiting kwam in gemengde huwelijken, deelname aan het maatschappelijke leven, festiviteiten en organisaties, zoals de fanfares en het Carnaval. Kinderen namen deel aan processies. Dat laatste was vooral mogelijk vanwege het rituele en uiterlijke karakter van het katholicisme en het liberale karakter van het jodendom. De mate van integratie bepaalde mede de reacties bij de terugkomst. Hoewel dit niet altijd gold. Vooral oud-Heerlenaren kregen na de oorlog meer dan daarvoor te maken met vijandige reacties. Ideologie en praktijk van de nazi's tegenover joden lijken na de oorlog door te werken. Geen extra zorg maar vijandigheden, onverschilligheid en antisemitische uitingen viel deze terugkerende joden ten deel.

De creatieve omgang van de Limburgers met de formele regels lijkt meer op

de situatie in België, waar regels ook makkelijker ontboden werden.⁹⁰ Daar kwam nog bij dat vanouds aanwezige anti-Hollandisme sentimenten gevoeld werden door de geringe aandacht van de centrale regering voor de penibele situatie in Limburg, en door de ergernis over het bureaucratische en formalistische gedrag van de leiding van het Militair Gezag in Limburg. Ook de internationale oriëntatie van Limburgers was mede bepalend voor de wijze waarop de 'Club van Maastricht' het beleid van het Militair Gezag beoordeelde. In de ogen van het Militair Gezag waren alle Duitsers fout en om die reden moesten ze allemaal, zonder uitzondering, het land uit. In de grensstreek Limburg was de scheidslijn goed/ fout (Duitsers/ Nederlander) niet altijd zo simpel te trekken. Grenzen waren nabij en nationaliteitsgrenzen liepen vaak dwars door families heen en dan werden de verschillen tussen goed en fout in de zin van pro- en antinazi extra benadrukt. Vanuit dat gezichtspunt werden statelozen gezien als goede Duitsers. Ook tegenover andere 'vreemdelingen' stelde de Club zich soepeler op. Zo hadden Bus en De Vos bijvoorbeeld geen probleem met de Russinnen die met dwangarbeiders meekwamen. Ze trouwden en bleven in Nederland.

De joodse instanties in Maastricht handelden eveneens vanuit een internationaal perspectief. Volgens hen waren evenmin alle vreemdelingen verdacht. Ze hanteerden andere criteria dan de Joodse Coördinatie Commissie. Zo kozen ze uitdrukkelijk voor een representatie van buitenlandse joden binnen het bestuur van hun organisatie. Meer nog wellicht dan andere Limburgers hadden joodse Limburgers regelmatig contact met andere nationaliteiten. Grensoverschrijdende huwelijken kwamen in Limburg regelmatig voor; studie en werk vonden ze vaak in de regio's over de grens: het Rijnland, Wallonië of Vlaanderen. Uit deze streken was oorspronkelijk een belangrijk deel van hen afkomstig en nog steeds waren er familiebanden. Hierdoor kwamen ook weer nieuwe huwelijken tot stand. Verder leefden Duitse en Poolse joden er voor de oorlog al tamelijk geïntegreerd. Voor zover ze als vreemdelingen werden gezien, waren ze zeker niet de enige. Vooral in de oostelijke mijnstreek was er al voor de oorlog sprake van multiculturaliteit. Gingen Limburgers eerst vaak de grens over voor werk in de mijnen in Duitsland en Wallonië, vanaf het Interbellum kwamen eerst Duitsers, en daarna Polen en Italianen in de mijnen rond Heerlen werken.⁹¹

Ronduit antisemitisch gedrag vertoonden de leiding van de grensbewaking en het kamp in Vilt. Waarom ze zich zo tegen joden keerden, wordt niet duidelijk. Verder zien we vehement antisemitische uitingen verschijnen in kranten,

⁹⁰ Pieter Lagrou, lezing voor de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang, (NIOD), mei 1999. Lagrou maakt een interessante vergelijking van de doorwerking van de bezetting na de oorlog en het proces van representatie van die oorlog binnen de nationale geschiedenis van Nederland, België en Frankrijk. Voor een verdere uitwerking zie: Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and national Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).

⁹¹ Kusters en Perry, *Versteende wouden*. Het ging niet alleen om mijnwerkers, maar bijvoorbeeld ook om dienstmeisjes, zie A. Dassen, "Gevraagd voor Brussel: R.K. dienstmeisje", in: Vossen, Kruytzer, De Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen*, 76-95.

onder meer van de hand van de publicist en leraar Bruna uit Heerlen en van wethouder Schreinemacher uit Maastricht. Dat de laatste op zijn beurt contacten had met de leider van de Stoottroepen Van Kooten is duidelijk. In hoeverre andere gezagsdragers van tevoren op de hoogte waren van de acties die ze tegen Von Geldern ondernamen, kon niet uit de documenten worden opgemaakt. Wel werd duidelijk dat Schreinemacher na vragen van de minister werd beschermd door de gouverneur van Limburg en de burgemeester van Maastricht. In de meest homogeen katholieke provincie van Nederland werden geen joden geduld op politieke posities en structureel uitgesloten. Nu gold die uitsluiting in Limburg niet alleen voor joden, ook protestanten en socialisten werden geweerd. Maar naar joden toe werd deze uitsluiting verbonden met vanouds bestaande antisemitische stereotypingen, met name de vrees voor een joodse overheersing.

J. Blom en J. Cahen gaven in 'Joodse Nederlanders' (1995) een definitie van het begrip antisemitisme. Op deze plaats wil ik daar niet uitgebreid op ingaan, maar wel aangeven dat de antisemitische uitingen die ik tegenkwam vooral te maken hebben met een vorm van sociaal-politiek antisemitisme.⁹² Bij deze vorm wordt benadrukt dat een te grote vertegenwoordiging van joden op belangrijke gezagsposities negatief zou zijn voor de maatschappij en wordt er gewaarschuwd voor het gevaar van een joodse overheersing. Uitingen hiervan kwam ik tegen bij Bruna en Schreinemacher. Volgens hen zouden joden uitgesloten moeten worden van posities op politiek niveau. Tot sociaal antisemitisme kunnen ook stereotype uitdrukkingen als 'jodenstreek' en 'echte jud' worden gerekend, refererend aan oneerlijk en gierig gedrag. Hier staat overigens tegenover dat anderen die met joden zaken deden juist op hun betrouwbaarheid wezen. Heel pijnlijk waren opmerkingen als 'ik dacht dat jullie vergast waren', die met name terugkerende joden uit Heerlen te horen kregen. Deze werden vooral gemaakt, toen ze de in bewaring gegeven spulletjes wilden ophalen en kwamen voort uit hebzucht van bewariërs. Zeer pijnlijk waren ook situaties waarbij joden in de dagelijkse nabijheid van NSB'ers kwamen te verkeren, zoals Johanna Kanarek, maar ook het joodse meisje dat leed onder het gedrag van haar onderwijzer. In literatuur over antisemitisme na de bevrijding wordt eveneens verwezen naar de steeds terugkerende klacht - met name aan het adres van ondergedoken joden - dat ze zich niet dankbaar genoeg toonden. Ik betwijfel of dit als antisemitisch kan worden gekarakteriseerd. Opofferingsgezindheid, dankbaarheid en bescheidenheid waren essentiële onderdelen van de katholieke ideologie. Katholieken verwachtten dat van elkaar, maar meer nog van andersdenkenden.

⁹² Zie voor een definitie van het begrip antisemitisme en een onderscheid tussen diverse vormen van antisemitisme: J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland 1870-1940', in: J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-313, aldaar 284-287. Zie verder T. Salemink, 'Katholieken en antisemitisme', in: *Trajecta*, 2000, 393-402, waarin hij diverse buitenlandse onderzoeken over de relatie katholicisme en antisemitisme bespreekt. Zij maken onderscheid in religieus (anti-judaïstisch), sociaal-politiek en racistisch antisemitisme.

De werkelijkheid is weerbarstig en complex en niet altijd makkelijk te vatten in woorden, omdat we ook veel (schijnbare) tegenstrijdigheden tegenkomen. Gans sprak in *Het Nederlands jodendom*, waarin hij de periode vóór de oorlog beschrijft, over paradoxen: enerzijds de giftige reacties van de kerk in het zuiden, anderzijds de gemoedelijkheid en de luchthartige omgang in het alledaagse leven.⁹³ Gans wijst niet op de uitsluiting op politiek niveau; dat zal vóór de oorlog niet anders zijn geweest. Na de oorlog valt vooral de tegenstelling op tussen de houding van gezagsdragers op politiek niveau en de omgang tussen de bevolkingsgroepen in het alledaagse leven. Meenden de gezagsdragers dat er 'weinig lust tot maatschappelijke aanraking' was, in de praktijk was er juist sprake van het tegenovergestelde. Enerzijds was er sprake van het alom aanwezige, dwingende en rigide katholicisme⁹⁴, waartoe andersdenkenden zich moesten verhouden. Anderzijds was er de gemoedelijke mentaliteit van de Limburgers zonder al te veel scherpslijperij en een liberaal jodendom, dat in zijn vrijzinnigheid was beïnvloed door liberale stromingen in Duitsland.

Uit dit artikel blijkt verder dat er altijd meer schriftelijke bronnen zijn te vinden over heikele en negatieve kwesties dan over positieve ervaringen, omdat daar uiteraard eerder over geschreven werd. Misstanden worden gedocumenteerd en aan de kaak gesteld en krijgen zo hun weerslag in documenten. Andere ervaringen komen eerder via 'oral history', romans, dagboekfragmenten of andere bronnen naar voren. Veel zal ook afhangen van de wijze waarop de interviewer zijn/ haar vragen stelt en hoeveel ruimte er wordt gegeven voor reflectie. Pijnlijke, kwetsende en negatieve herinneringen staan vaak dieper in het geheugen gegrift dan andere ervaringen, zoals onder meer bleek uit het verhaal van één van mijn respondenten. Zij herinnerde zich, en dat lijkt mij heel logisch, eerst de kwetsende opmerkingen van een bevriende bewariër ('ik dacht dat jullie vergast waren'), gemaakt bij haar terugkomst. Daarna vertelde ze in volgende gesprekken over haar positieve ervaringen.⁹⁵ De realiteit in deze periode van crisis en heroriëntatie werd gekenmerkt door machtsstrijd, paradoxen en uitersten. Na de bevrijding was er sprake van een grote verscheidenheid aan houdingen, reacties en ervaringen. Sommige instanties en/ of individuen waren heel star en inflexibel, andere getuigden van inventiviteit en creativiteit. Het optreden van sommige groepen of individuen was onbaatzuchtig en hartelijk,

⁹³ Gans, *Het Nederlands jodendom*, 45 en 69.

⁹⁴ Voor mijn proefschrift onderzocht ik katholieke scholen die na de bevrijding werden opgericht. De in de leiding hiervan actieve katholieke intellectuelen streden (als een soort 'underground church') tegen het dogmatische katholicisme van die tijd. Juist uit deze strijd blijkt hoe dogmatisch en rigide het katholicisme van hogere geestelijken uit die tijd was. Zie H. Vossen, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen naar vormingswerk 1947-1974* (Amsterdam 1994), met name 187-191.

⁹⁵ Gesprek van de auteur met mevrouw H., 9 augustus, en diverse telefonische gesprekken in oktober/ november; samenvattend verslag 30 november 1999. Hetzelfde geldt voor de slechte ervaringen van stateloze joden, zelfs als het gaat om dezelfde personen, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de familie Birnbaum.

dat van andere wreed en meedogenloos. Het Militair Gezag bestond uit diverse instanties en groepen die verschillend dachten over de opvang van (stateloze) joden. Joodse repatrianten kregen te maken met een mengeling van hartelijkheid, onverschilligheid, politieke uitsluiting en diverse vormen van antisemitisme, en kijken zelf terug met een mengeling van dankbaarheid, wrok en bitterheid.